

Tijdschrift voor

TAAL

beheersing

jaargang 22, nummer 3
oktober 2000

Tijdschrift voor TAAAL beheersing

Tijdschrift voor Taalbeheersing is een driemaandelijks tijdschrift voor onderzoek naar taal- en tekstgebruik. Het richt zich op schriftelijke en mondelinge taalvaardigheid, vormen en functies van verbale communicatie en taalkundige kenmerken van communicatie. Het tijdschrift biedt ruimte aan onderzoek vanuit verschillende disciplines zoals functionele taalkunde, toegepaste tekstwetenschap, communicatiekunde, toegepaste psychologie en leerpsychologie. Tijdschrift voor Taalbeheersing verschijnt in de maanden februari, mei, augustus en november.

Redactie

prof. dr F.H. van Eemeren, prof. dr mr P.J. van den Hoven, prof. dr C.J.M. Jansen,
prof. dr P.J. Schellens

Redactie boekbeoordelingen

dr P. Houtlosser, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam

Redactieraad

dr J. Berenst, dr H. van den Bergh, dr A. Braet, dr T. Ensink, dr H. Houtkoop, prof. dr E. Krabbe,
dr A. Maes, dr H. Mazeland, dr B. Meuffels, dr M.A. van Rees, prof. dr J. Renkema,
dr A.F. Snoeck Henkemans, prof. dr M. F. Steehouder, prof. dr A. Verhagen, dr L. van Waas

Redactieadres

prof. dr P.J. Schellens, leerstoelgroep Taal & Communicatie
Universiteit Twente, Postbus 217
7500 AE Enschede
E-mail: P.J.M.C. Schellens@wvw.utwente.nl

Uitgever

Uitgeverij Van Gorcum, Postbus 43
9400 AA Assen, telefoon 0592-379555/fax 0592-379552
E-mail: assen@vgorcum.nl Internet: www.vgorcum.nl

Abonnementsprijs

Particulier	f 99,—/Bfr 1850
Instelling	f 180,—/Bfr 3350
Student	f 59,50/Bfr 1110

Opgave van abonnementen bij de uitgever. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Advertentietarieven opvraagbaar bij de uitgever.

Auteursrecht voorbehouden

Overname van artikelen of gedeelten van artikelen mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1384-5853

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

Onderzoek naar interculturele communicatie: op zoek naar het culturele of het interculturele?

1. Drie tendensen in het onderzoek naar interculturele communicatie

In de openingsfase van een Chinees-Nederlands zakengesprek heet de Nederlander de Chinees welkom met de frase: “Welcome to the beautiful city of Eindhoven.”² Nu zullen zelfs onder hen die Eindhoven een warm hart toedragen weinigen te vinden zijn die het een ‘mooie’ stad vinden, maar interessanter is dat dit een verre van standaard-Nederlandse welkomstgreet is. Eerder klinkt het als een formulering waarvan de Nederlander weet of gelooft dat ze vaak in China of het Verre Oosten wordt gebruikt.

Voor onderzoekers van interculturele communicatie doet zich dan de vraag voor: wat doen we met een uiting van een Nederlander die we niet direct aan de Nederlandse of West-Europese cultuur kunnen relateren? Of misschien moet de vraag luiden: wanneer zo’n welkomstfrase niet tot het cultuurdomein van de spreker behoort, is het dan in het onderzoek naar interculturele communicatie wel relevant ons met zo’n frase bezig te houden? De praktijk van veel onderzoek naar interculturele communicatie lijkt met zo’n uiting namelijk een probleem te hebben. Daarvoor bestaan drie redenen die we kunnen benoemen als impliciete uitgangspunten of tendensen in de analytische praktijk van het onderzoek naar interculturele communicatie:

(1) Deze welkomstfrase duidt erop dat het (talig) handelen niet altijd is gebaseerd op de primaire cultuur van de handelende actor, *terwijl de praktijk van het onderzoek naar interculturele communicatie er juist op is gericht te laten zien hoe het handelen van actoren specifiek is voor hun culturele achtergrond.*

Samenvatting

Dit artikel bespreekt het probleem dat het onderzoek naar interculturele communicatie vaak is gericht op het reconstrueren van culturele verschillen in plaats van op het interculturele proces van communicatie. Dit probleem wordt verduidelijkt aan de hand van drie samenhangende methodologische tendensen in het onderzoek naar interculturele communicatie, die zowel theoretisch worden verduidelijkt als geïllustreerd met analyses uit de bestaande literatuur.

Tenslotte wordt aan de hand van Chinees-Nederlandse communicatiedata een illustratie gegeven van een ‘intercultureel’ aspect van communicatie dat door de genoemde tendensen buiten de aandacht van onderzoekers dreigt te vallen.

(2) De frase duidt erop dat de spreker verwacht dat zijn gesprekspartner anders denkt en handelt dan hij, *terwijl de praktijk van het onderzoek naar interculturele communicatie er juist op is gericht te laten zien dat communicatiedeelnemers verwachten dat de ander op dezelfde manier zal denken en handelen als zij.*

(3) De frase duidt erop dat de Nederlander zijn taalgebruik aanpast aan de Chinees, hetgeen er weer op duidt dat in de interactie zelf wordt bepaald welke culturele kennis en conventies voor relevant worden gehouden, *terwijl de praktijk van het onderzoek naar interculturele communicatie er juist op is gericht te laten zien hoe de (verschillende) culturele kennis waarop communicatiedeelnemers zich oriënteren relatief onafhankelijk van de communicatie bestaat.*

Het probleem van deze tendensen is dat ze mogelijk bepaalde analysesresultaten uitsluiten. Ze leiden er namelijk toe dat analyses van communicatieprocessen die 'intercultureel' worden genoemd, zich primair richten op cultuur-specifieke verschijnselen. De verschijnselen die kenmerkend zijn voor het cultuurcontact, maar niet voor één van de betrokken culturen, de *interculturele* verschijnselen, vallen dan buiten de aandacht van de onderzoekers. De tendensen lijken ervoor te zorgen dat de benoeming van communicatie als 'intercultureel' een onnodige beperking oplegt aan het scala te onderzoeken verschijnselen.

De methodologische vraag die hiermee samenhangt is die naar het doel van de analyse. Wanneer je interculturele gesprekken analyseert omdat je de relatie tussen cultuur(verschillen) en bepaalde communicatieve verschijnselen wilt achterhalen, dan is die beperking geen probleem. In zo'n geval leidt de beperking tot het cultuurspecifieke juist tot het analytische doel. Heb je echter het doel om inzicht te krijgen in het fenomeen van communicatie in een internationale of een multi-etnische context dan wordt die beperking wel degelijk een probleem. Bepaalde aspecten die voor deze communicatie relevant en typerend zijn, zijn namelijk niet cultuurspecifiek en zouden dus bij voorbaat uit de analyse worden uitgesloten. Voor dat soort onderzoek moet in de analyse van interculturele communicatie rekening worden gehouden met de drie genoemde impliciete uitgangspunten die er voor kunnen zorgen dat bepaalde observaties relevanter lijken dan andere, en die daarmee kunnen leiden tot een eenzijdig en gefragmenteerd beeld van het verschijnsel interculturele communicatie. Wie onderzoek wil doen naar interculturele communicatie moet zich afvragen in hoeverre hij of zij zich door deze uitgangspunten wil laten leiden.

In de volgende paragrafen zullen we deze uitgangspunten verder toelichten. In paragraaf 2 zullen we ze plaatsen binnen het theoretisch kader van het taalgebruiksonderzoek. In paragraaf 3 illustreren we deze tendensen aan de hand van het analytisch handelen van enkele onderzoekers. In paragraaf 4 presenteren we een analyse van een 'intercultureel' aspect van Chinees-Nederlandse communicatie en in paragraaf 5 zullen we hieruit enkele conclusies trekken.

2. Constructie en reconstructie in interculturele communicatie

In zeer uiteenlopende benaderingen van het onderzoek naar verbale communicatie bestaat brede overeenstemming over het idee dat de lexicale, syntactische en prosodische kenmerken van verbale uitingen communicatief niet éénduidig zijn. Deelnemers komen tot een interpretatie van een verbale uiting, of die nu mondeling is of schriftelijk, niet alleen op basis van deze linguïstische kenmerken, maar ook op basis van informatie die ze voor die interpretatie relevant achten. In verschillende benaderingen wordt voor deze relevant

geachte informatie het begrip 'context' gebruikt (bijv. Duranti & Goodwin 1992). Ook worden begrippen gehanteerd als 'activity type' (Levinson 1992 [1979]), 'frame' dat door Gumperz (1982) of Tannen (1993 [1978]) wordt gebruikt voor vormen van socio-culturele kennis, of 'handelingspatroon', één van de kennistypen die door Ehlich en Rehbein (1977; 1993) worden onderscheiden. Veelal concentreren deze concepten zich op activiteiten en praktijken waarmee deelnemers eerdere ervaringen hebben, waardoor sommige onderzoekers ze conceptualiseren in termen van kennis.

Ofschoon we hier dus een sterke mate van theoretische overeenstemming lijken te zien vertoont de analytische praktijk die hieruit voortkomt twee onderscheidbare richtingen. De eerste richting stelt zich ten doel de activiteiten of praktijken die aan de communicatie ten grondslag liggen te reconstrueren. Dit zien we bijvoorbeeld in de traditie van de 'ethnography of speaking' (Duranti 1988; Hymes 1996) die erop is gericht de culturele kenmerken van verschillende communicatieve gebeurtenissen te reconstrueren. Ook de 'functionele pragmatiek' (Ehlich en Rehbein) stelt zich ten doel dergelijk 'Aktantenwissen' te reconstrueren.

De tweede richting daarentegen is erop uit om analytisch te reconstrueren hoe communicatiedeelnemers erin slagen bepaalde contextuele informatie voor alle deelnemers relevant te maken. Bijvoorbeeld, hoe het lukt zonder communicatiebreuken over te schakelen van de ene activiteit naar de andere, of hoe dat juist niet lukt met als gevolg dat verschillende deelnemers zich op verschillende activiteiten oriënteren. Voorbeelden van deze benadering vinden we in het werk van Clark (bijv. 1996) en Gumperz (bijv. 1982, 1992). Clark richt zijn analyses op de vraag hoe gespreksdeelnemers 'common ground' tot stand brengen. Gumperz laat zien hoe deelnemers verbale en niet-verbale signalen gebruiken ('contextualiserings aanwijzingen') om elkaar de relevantie van bepaalde frames duidelijk te maken (zie ook Auer 1986, 1992).

Scherp gesteld zou je kunnen zeggen dat de eerste traditie er primair op is gericht te analyseren wat actoren *delen* om daarmee te kunnen verklaren wat ze *doen*, terwijl de tweede benadering er op is gericht te analyseren wat actoren *doen*, om daarmee te verklaren wat ze in deze situatie *delen*. De belangstelling van de verschillende richtingen maakt duidelijk dat geslaagde communicatie niet alleen gedeelde kennis en ervaringen veronderstelt, maar dat het ook veronderstelt dat actoren erin slagen die kennis en ervaringen relevant te maken voor deze communicatie. Met andere woorden, dat communicatiedeelnemers ervaringen met een bepaalde activiteit delen is één, maar ze moeten het er ook nog over eens worden welke activiteit voor de huidige communicatie relevant is (vgl. Koole 1997).

Duranti & Goodwin, die zoals gezegd voor deze communicatief relevante informatie het begrip 'context' gebruiken, beschouwen deze context dan ook als iets dat door de deelnemers in de verbale communicatie tot stand wordt gebracht:

Instead of viewing context as a set of variables that statically surround strips of talk, talk and context are now argued to stand in a mutually reflexive relationship to each other, with talk, and the interpretative work it generates, shaping context as much as context shapes talk (1992: 31)

Voor geslaagde verbale communicatie is gedeelde kennis dus van groot belang, maar geenszins voldoende. De kennis moet ook nog door de deelnemers relevant worden gemaakt om tot context te worden in de termen van Duranti & Goodwin.

Wat hier nu is gezegd over context in het algemeen, geldt meer in het bijzonder ook voor culturele context. In haar relatie tot verbale communicatie is 'cultuur' niet een statische verzameling kennis en ervaringen, maar is dat wat door de deelnemers relevant wordt gemaakt voor de productie en interpretatie van hun uitingen. Op dezelfde manier waarop Duranti & Goodwin het idee afwijzen van context als een statische omgeving van verbale uitingen, moet ook het idee van cultuur als een statische omgeving van communicatie worden afgewezen. Daarmee beogen we geen uitspraak te doen over het relatief statische of dynamische karakter van cultuur, maar beperken we ons tot het fenomeen cultuur als communicatiecontext.

Dit geldt zowel voor het proces van gespreksvoering, als voor het leesproces. Lezers maken op basis van het gelezene voortdurend inferenties welke informatie relevant is voor de interpretatie van de tekst. Leon de Stadler (1998) liet zien hoe Zuid-Afrikaanse bankadvertenties gericht aan het witte bevolkingsdeel uitgingen van een individualistische cultuur terwijl de advertenties voor het zwarte deel een beroep deden op een meer collectivistische cultuur. Daarmee is echter nog niet het communicatieproces zelf onderzocht. Een analyse van het leesproces zou kunnen laten zien hoe de verschillende adressaten van deze teksten al lezend, stap voor stap een interpretatiekader opbouwen, en zou uit kunnen wijzen of zij daarbij daadwerkelijk een beroep doen op individualistische, respectievelijk collectivistische interpretatieframes.

In haar hoedanigheid van communicatiecontext is cultuur de kennis en de ervaringen die door deelnemers relevant worden gemaakt. Dat betekent dat cultuur als communicatiecontext in de ene fase van een gesprek of van een leesproces een andere zijn kan dan in een andere fase, terwijl het toch om hetzelfde gesprek of leesproces gaat en terwijl de lezer of de deelnemers aan dat gesprek ook dezelfde blijven. Als communicatiecontext wordt cultuur op dat moment geconstrueerd waarbij haar inhoud in potentie met elke nieuwe uiting kan worden veranderd.

3. De tendensen aan het werk

Nadat we zojuist de complexiteit van cultuur als discourscontext theoretisch en methodologisch hebben gepresenteerd willen we ons betoog nu onderbouwen met twee meta-analyses. We willen laten zien op welke manier onderzoekers een selectie maken van relevante verschijnselen in hun analyses van interculturele communicatie. We bespreken twee analyses van respectievelijk John Gumperz en Susanne Günthner. Hoewel hun analyses zijn gericht op verschillende empirische verschijnselen, willen we laten zien dat aan beide analyses één of meerdere van de genoemde tendensen ten grondslag liggen. Het gaat er ons niet om iets af te doen aan met name Gumperz' grote verdiensten voor het onderzoek naar interculturele communicatie, of een pleidooi te houden om voortaan het 'culturele' buiten beschouwing te laten. We willen daarentegen laten zien dat analyses die zich concentreren op het culturele mogelijk nog onvolledig zijn.

Het 'gravity' voorbeeld

Als eerste willen we een analyse van John Gumperz (1982) bespreken, namelijk het bekende 'gravity' voorbeeld. Het speelt zich af in een kantine in het Verenigd Koninkrijk waar

Indiasche en Pakistaanse vrouwen het eten serveren. De klanten die vlees nemen worden door deze vrouwen gevraagd of ze daar ook jus ('*gravy*') bij willen. De vrouwen spreken daartoe het woord *gravy* uit met een dalende intonatie: *gra ↓vy*. Gumperz laat in zijn analyse zien dat de standaard Britse intonatie van zo'n vraag een stijgende intonatie zou zijn. Vanwege de dalende intonatie ervaren de Britse klanten de vrouwen als niet-coöperatief. Omgekeerd interpreteren de vrouwen de nukkige Britse antwoorden op hun vraag als discriminerend.

In de analyse die Gumperz van deze interactie maakt laat hij zien hoe het gebruik van verschillende *contextualization cues* leidt tot een misverstand en uiteindelijk zelfs tot een interpretatie in termen van discriminerend gedrag. De Indiasche en Pakistaanse vrouwen verwachten dat de Britse klanten bepaalde linguïstische elementen (hier een bepaalde intonatie) op dezelfde manier zullen interpreteren als zij. Die verwachting leidt tot een misverstand: ze verwachten allemaal dat een stijgende of dalende intonatie voor de ander dezelfde betekenis heeft als voor hen, terwijl ze in werkelijkheid dezelfde intonatie met een andere betekenis gebruiken. De vrouwen gebruiken een dalende intonatie waar de Britten juist een stijgende zouden doen.

Gumperz' analyse is overtuigend, maar houdt zich slechts bezig met één aspect van de communicatieve context, dat wil zeggen, slechts één aspect van de communicatieve relevante informatie van de deelnemers. Dat deze context rijker is dan Gumperz laat zien blijkt uit de interpretatie die de vrouwen maken van de Britse antwoorden, namelijk dat ze worden gediscrimineerd. Deze interpretatie maakt immers duidelijk dat ze niet alleen verwachten dat de ander op *dezelfde manier* zal handelen als zij zelf (hier: dat ze een intonatie met dezelfde betekenis gebruiken), maar tegelijk dat die ander op een *andere manier* denkt en handelt dan zij doen, namelijk dat de Britten discriminerend denken en handelen. Discriminatie is een praktijk die de vrouwen hier tot interpretatieve context maken terwijl ze dat bij een nukkige opmerking van een familielid waarschijnlijk niet hadden gedaan.

Met betrekking tot de genoemde methodologische tendensen valt hier op dat Gumperz' aandacht met name is gericht op het cultuurspecifieke, namelijk het gebruik van verschillende *contextualization cues*, en de verwachting dat de ander zal handelen zoals jij waardoor deze cues tot een misverstand leiden. De ervaringen met discriminatiepraktijken die tot de tweede interpretatie leiden behandelt hij in zijn analyse niet als contextuele informatie.

Hoordersignalen

Een tweede voorbeeld komt uit het onderzoek van Susanne Günthner naar Duitstalige Duits-Chinese communicatie (1993a,b). Zij merkte dat in haar corpus de Duitsers veel meer hoordersignalen gebruikten dan de Chinezen, om daarmee hun actief luisteren te signaleren. De Duitsers blijken het ontbreken van hoordersignalen te interpreteren als een teken dat de Chinezen hen niet begrijpen. Voor de Chinezen was het achterwege laten van hoordersignalen echter geen teken van niet-begrijpen. Günthner verklaart dit misverstand door te wijzen op het verschillend gebruik van hoordersignalen.

Wat opvalt bij deze analyse is dat Günthner niet spreekt over de rol van de Duitse taalvaardigheid. De Chinezen spreken allemaal Duits als tweede of vreemde taal en zouden hier en daar dus wel eens begripsproblemen kunnen hebben en hun Duitse gesprekspartners weten dat. Net als in het *gravy*-voorbeeld overtuigt Günthner's analyse, maar tegelijk richt die analyse zich ook hier slechts op een deel van de verwachtingen waardoor de Duitsers

tot hun interpretatie komen. De Duitse interpretatie van het gedrag van de Chinezen is ongetwijfeld gebaseerd op het ontbreken van hoordersignalen, maar de zeer plausibele mogelijkheid dat deze interpretatie mede werd ingegeven door de informatie dat de Chinezen een vreemde taal spreken wordt door Günthner niet besproken; ook niet tegengesproken.

In termen van onze drie tendensen heeft Günthner's analyse dus een voorkeur voor een verklaring in termen van culturele verschillen en de verwachting dat de ander op dezelfde manier zal handelen (hier: hetzelfde gebruik van hoordersignalen). De mogelijkheid dat hier ook verwachtingen een rol kunnen spelen dat bepaalde kennis en ervaringen (hier: kennis van het Duits) juist niet met de ander worden gedeeld, blijft onbesproken.

4. De tutorpraktijk: een intercultureel aspect

Met de nu volgende analyse willen we een illustratie geven van een 'intercultureel' aspect van interculturele communicatie. Met andere woorden, van een aspect dat door de genoemde tendensen gemakkelijk buiten beschouwing blijft. Het materiaal is afkomstig uit het corpus van Chinees – Nederlandse rollenspelen waarnaar noot 2 verwijst (Li 1999). De communicatie in dit fragment wordt voor een belangrijk deel gestuurd doordat de Nederlander verwacht dat de Chinees op heel specifieke punten juist een ander referentiekader zal hebben.

De onderhandelaars proberen het eens te worden over de prijs van kampeerspullen zoals tenten en slaapzakken. In dit voorbeeld is de Chinees de koper en de Nederlander de verkoper. Het deel van het gesprek dat we hier willen bespreken heeft betrekking op de valuta waarin de betaling zal worden gedaan. De Chinees stelt voor om net als altijd in dollars te betalen, maar de Nederlander brengt naar voren dat de dollar onlangs met 20% is gedevalueerd ten opzichte van de gulden (dit speelt zich af halverwege de jaren '90) en dat het gebruik van dollars dus zal betekenen dat hij een hogere prijs moet berekenen. De Chinese koper stelt daar tegenover dat de dollar ten opzichte van de Chinese munt niet is gedevalueerd en dat zo'n prijsverhoging voor hem dus een reële verhoging zou betekenen. Hij maakt duidelijk dat dit een probleem voor hem is.

Vervolgens verloopt het gesprek als volgt³:

(1) Li 1999: 101-102

(*transcriptie-conventies: zie bijlage*)

626 D: <All right>

627 C: Yeah

628 D: Butu:h one of the reason why you are facing th:is (0.8)

629 <is because you are subje:ct in China,>

630 C: >Yah<

631 D: to a very huge inflation.

632 C: ((nods))

633 D: And the salaries of the people are also increasing much more than in Holland.

634 (.) And so the purchase power (.) of your clients is also increasing.

635 So it means that it is normal that your selling prices are going ↑up with inflation.

636 (.) And it means that in that case that you can afford indeed

- 637 to have a higher selling price and to pay higher in your purchase price.
638 C: yea.
639 D: Everything has to keep in balance.=
640 C: =YEA, yea [yea ((nods))
641 D: [And so you have there the possibility to make some
642 correction. While in Holland we cannot do it.

In reactie op het Chinese argument dat in China de dollar nog even duur is als voorheen brengt de Nederlander de inflatie in China naar voren. Hij laat het echter niet bij het noemen van dat argument in 628-31, maar gaat vervolgens uitleggen waarom dit een argument is: inflatie betekent hogere salarissen en dat betekent weer dat je hogere prijzen kunt rekenen en dus ook betalen aan de leverancier: "you can afford [...] to pay higher in your purchase price." (636-37).

Even verder vervolgt de Nederlander:

(2) Li 1999: 102

- 653 D: But all right. So (.) HERE I would like to: (1.1) ASK you
654 if you understand the mechanics, (.) and the reason why
655 (.) it is normal that you e:r:r MUST consider, of CAN consider
656 (1.6) an higher price (.) in US dollars,
657 C: >yea<

In dit fragment gaat hij ten opzichte van fragment (1) een stap verder. Nadat hij in fragment (1) zijn argument heeft uitgelegd, vraagt hij de Chinees in dit fragment of hij het uitgelegde mechanisme begrijpt. Deze antwoordt met "yea", maar laat zich niet door D's argumenten of uitleg overreden. Hij presenteert het tegenargument dat de lokale producenten hun prijzen niet verhogen. De reactie van de Nederlander lijkt op die in fragment (1), hij levert een uitleg:

(3) Li 1999: 105

- 781 D: Well, the suppliers of your materials of components of the
782 Chinese producer of the products are also going to increase partially
783 the price equals- the wages in their industry is also getting higher.
784 So dit is- (.) The transduction-, the translation of a very general inflation
785 percentage gets backwards in all the products,
786 Maybe not with a hundred percent, I agree with you, some are more but a lot
787 are lower,
788 But >you always< A::LWAYS get (.) an an inflation (.)
789 in your all products.
790 (.) Which are made locally. That's the DANGER of yeah just of the inflation.

Opvallend aan de bijdragen van de Nederlandse onderhandelaar is dat hij voortdurend bezig is zijn gesprekspartner (argumentatief) te informeren. Met andere woorden, hij introduceert informatie waarvan hij vindt dat ze behoort tot de relevante interpretatieve context voor dit deel van hun interactie. Voor een deel gaat het daarbij om kennis van het infla-

tiemechanisme waarvan hij zich hardop afvraagt of de Chinese onderhandelaar er wel over beschikt (fragment (2) "I would like to: (1.1) ASK you if you understand the mechanism,"), voor een ander deel gaat het om informatie over China zelf (loon- en prijsstijgingen), die hij mogelijk wel bij zijn gesprekspartner veronderstelt, maar die hij op deze manier ook voor de ander contextueel relevant probeert te maken.

In de eerste plaats zien we dus het constructieproces in gang waarvoor we aandacht vroegen met het formuleren van de derde methodologische tendens. Wat in de interactie geldt als relevante kennis (economische mechanismen? ontwikkelingen in China?) wordt in de interactie zelf bepaald. In dit geval zien we dat 'inflatie' op zich tot een gedeelde relevante context wordt gemaakt, maar niet de economische logica die de Nederlander daaraan verbindt. Volgend op fragment (3) blijft de Chinees namelijk vasthouden aan betaling in dollars zonder prijsverhoging.

De tweede methodologische tendens waar we voor waarschuwden was de neiging ervan uit te gaan dat deelnemers in interculturele communicatie verwachten dat de ander hetzelfde zal weten en doen als zijzelf. In dit onderhandelingsgesprek zien we een voorbeeld van het tegendeel. De Nederlander gaat er op een bepaald aspect juist vanuit dat het de Chinees wel eens aan bepaalde kennis zou kunnen ontbreken. Deze aanname is hoogstwaarschijnlijk geen toevallige, maar typisch voor de relatie tussen Westerse zakenlieden en zakenlieden uit China waar de kapitalistische markteconomie pas recent en slechts ten dele ingang heeft gevonden. Als dit dispuut over prijs en valuta zich had voorgedaan in een onderhandeling met een Amerikaanse of Duitse zakenrelatie zou de Nederlander waarschijnlijk niet hebben gevraagd of de ander het inflatiemechanisme wel begrijpt.

Het belerende optreden van de Nederlander, door Li (1999) de 'tutorpraktijk' genoemd, is natuurlijk geen vanzelfsprekend gevolg van deze aannames. Het is mogelijk dat dit 'tutoreren' naast een intercultureel, ook een cultureel aspect heeft, en met name door Nederlandse zakenlieden wordt gepractiseerd.

5. Tot slot

We zijn dit artikel begonnen met het opsommen van drie methodologische tendensen in de analyse van interculturele communicatie die volgens ons de analyse van bepaalde aspecten van interculturele communicatie blokkeren. Ter afsluiting willen we deze drie nog eens bespreken vanuit het perspectief van de theoretische en empirische overwegingen uit de voorgaande paragrafen.

De eerste tendens was dat de analytische praktijk van het onderzoek naar interculturele communicatie erop uit is te laten zien hoe het (talig) handelen van deelnemers typisch is voor hun cultuur. We hebben laten zien dat deze tendens een zeer sterke beperking oplegt aan de verschijnselen die mogelijk in een analyse van interculturele communicatie kunnen worden betrokken evenals aan de verklaringen die voor deze verschijnselen kunnen worden gegeven. Het interculturele aspect van een verschijnsel als het tutor-handelen zou binnen deze beperking niet aan de orde zijn, evenmin als onze toevoegingen aan de analyses van Gumperz en Günthner.

Het zou wenselijk zijn dat onderzoekers die empirische analyses maken van interculturele communicatie zich er in hun analyses rekenschap van gaven dat aan het productieve en interpretatieve handelen van deelnemers minstens twee typen interpretatiekaders ten

grondslag liggen: niet alleen hun ervaring met praktijken in mono-culturele situaties, maar tevens hun ervaring met of verwachting van het interculturele proces zelf en van de andere deelnemers aan de communicatie. De analytische tendens slechts te laten zien hoe het (talig) handelen van deelnemers typisch is voor hun cultuur richt zich primair op verklaringen in termen van het eerste type, ten koste van verklaringen in termen van het tweede type.

Dit laatste hangt samen met de tweede tendens, namelijk dat de analytische praktijk van het onderzoek naar interculturele communicatie erop uit is te laten zien dat de deelnemers verwachten dat de andere deelnemer(s) op dezelfde manier denken en handelen als zij zelf. In werkelijkheid laten deelnemers aan interculturele communicatie zien dat zij veel flexibel zijn. Natuurlijk ligt aan het communicatieve handelen een grote mate van moedertalige en culturele competentie ten grondslag. In interculturele communicatie zijn echter niet alleen deze competenties van belang, maar evenzeer de verwachtingen dat de ander over andere competenties zal beschikken.

In hun communicatieve handelen blijken communicatiedeelnemers zo flexibel dat zij verschillende soorten informatie combineren; verwachtingen van de ander als "eender" en verwachtingen van de ander als "anders." Aan de tweede methodologische tendens ligt echter een interpretatiestap van de onderzoeker ten grondslag waarin de mogelijkheid van een dergelijk combinatie wordt uitgesloten en in plaats van een multi-causale, een mono-causale interpretatie wordt gezocht.

De derde tendens, de aanname dat deelnemers de culturele kennis die zij voor communicatief relevant houden direct in de communicatie toepassen en niet interactief construeren duidt erop dat in studies van interculturele communicatie meer belang wordt gehecht aan het reconstrueren van de kennis van de deelnemers, dan aan de reconstructie van het interactieve proces waarin deelnemers bepaalde kennis als gedeeld tot stand brengen. Dat wil zeggen, de analyse is niet gericht op het proces van 'gedeeld maken', maar op de reconstructie van verschillen. Vanuit deze verschillen wordt vervolgens verklaard hoe de communicatie kon mislukken.

Hoe sterk deze derde analytische tendens is wordt wel duidelijk als we nogmaals kijken naar Gumperz' *gnavy* voorbeeld. Dat voorbeeld laat niet zien hoe de deelnemers er in slagen een gedeelde context tot stand te brengen (want dat doen ze ook, anders zou er geen communicatie mogelijk zijn geweest), maar laat zien dat deelnemers aan de communicatie zich oriënteren op verschillende ervaringen en praktijken. Terwijl Gumperz' theorie van contextualiseren juist heeft laten zien dat deelnemers hun context gezamenlijk *construeren*, richt hij zich in de analyse van interculturele communicatie op het *reconstrueren* van verschillende, relatief statische, praktijken.

Misschien zouden onderzoekers van interculturele communicatie zich gewoon wat minder moeten bekommeren om de notie 'cultuur' wanneer die vooral het gevolg heeft dat de analyses door de drie genoemde tendensen gestuurd worden. Als we internationale communicatie en communicatie binnen de multiculturele samenleving analyseren met het doel erachter te komen hoe deelnemers hun competenties in de communicatie inzetten, dan moeten we die analyses niet beperken door deze competenties van meet af aan als mono-cultureel op te vatten. Analyses van interculturele communicatie moeten laten zien hoe het deelnemers wel of niet lukt een gedeelde interpretatieve context tot stand te brengen en zich niet beperken tot het tonen van cultureel verschillende competenties. Dat is geen pleidooi om voortaan af te zien van culturele verschillen. Maar het onderzoek naar

interculturele communicatie heeft zich te veel op die culturele verschillen geconcentreerd. Naar onze mening is het nu tijd interculturele communicatie te gaan onderzoeken met een blik op de interactieve constructie van gedeelde kennis en op het veranderende en emergente karakter van cultuur als discours-context.

Noten

- 1 De methodologische overwegingen in dit artikel werden eerder gepubliceerd als Koole (te verschijnen). Een deel van de analyses werd eerder gepubliceerd als Li (1999). We danken Carel Jansen en twee anonieme reviewers voor hun commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Hoewel het hier gaat om niet-autentieke, middels rollenspelen verzamelde onderhandelingsdata, kunnen we hun interculturele aspecten wel degelijk als authentiek beschouwen. De deelnemers zijn authentieke Nederlandse en Chinese onderhandelaars met veel ervaring in deze vorm van gesprekken. Zie Li (1999) voor details over de rollenspelmethodiek.
- 3 De gesprekken zijn in het Engels gevoerd en hier onvertaald weergegeven vanuit de verwachting dat de lezers van Taalbeheersing daar geen moeite mee zullen hebben.

Transcriptieconventies:

<woord>	langzaam
>woord<	snel
<u>woord</u>	met nadruk
WOORD	luid
Woo:rd	verlengde klank
D: [woord	simultaan spreken
C: [woord	
(.)	pauze < 0.3 sec.
(1.1)	pauze 1.1 sec.
↑woord	stijgende intonatie

Bibliografie

- Auer, P. (1986)** Kontextualisierung, *Studium Linguistik* 19, 22-47.
- Auer, P., (1992)** Introduction: John Gumperz' approach to contextualization. In P.Auer en A. di Luzio (eds). *The contextualization of language* (p. 1-39). Amsterdam, Benjamins.
- Clark, H.H. (1996)** *Using Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Duranti, A. (1988)** Ethnography of speaking: towards a linguistic of the praxis, in: F. Newmeyer (ed.) *Language: the socio-cultural context*, (p. 210-228). Cambridge: Cambridge University Press.
- Duranti, A. & Goodwin, Ch. (eds.) (1992)** *Rethinking context. Language as an interactive phenomenon*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ehlich, K. & Rehbein, J. (1977)** Wissen, Kommunikatives Handeln und die Schule, in H.C. Goeppert (Hg.), *Sprachverhalten im Unterricht* (p. 36-114). München: Fink.

Onderzoek naar interculturele communicatie

- Ehlich, K. & Rehbein, J. (J. D. ten Thije (red.)) (1993)** *Kennis, Taal en Handelen*, Assen: Van Gorcum.
- Gumperz, J. J. (1982)** *Discourse strategies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, J. J. (1992)** *Contextualization and understanding*, in: A. Duranti and Ch. Goodwin (eds.) 229-252.
- Günthner, S. (1993a)** *Diskursstrategien in der interkulturellen Kommunikation. Analysen deutsch-chinesischer Gespräche*, Tübingen: Niemeyer.
- Günthner, S. (1993b)** German-Chinese interactions: Difference in contextualization conventions and resulting miscommunication, *Pragmatics*, 3, 283-304.
- Hymes, D. (1996)** *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality. Towards an Understanding of Voice*, London: Taylor & Francis.
- Koole, T. (1997)** The role of ethnography in the analysis of institutional discourse, in: L. Lentz & H. Pander Maat (eds.) *Discourse analysis and evaluation. Functional approaches*, (p. 59-86) Amsterdam: Rodopi.
- Koole, T. (te verschijnen)** Kultur als Diskurskontext. Zu drei methodologischen Tendenzen in der Erforschung interkultureller Kommunikation, in: K. Ehlich & S. Scheiter (red.).
- Levinson, S.C. (1992 [1979])** Activity Types and Language, in: P. Drew & J. Heritage (eds.) *Talk at Work. Interaction in institutional settings*, (p. 66-100). Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, X. (1999)** *Chinese-Dutch Business Negotiations. Insights from Discourse*, Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Stadler, L. de (1998)** 'Interculturele communicatie' lezing Universiteit Utrecht.
- Tannen, D. (1993 [1979])** What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations, in: D. Tannen (ed.) *Framing in Discourse* (p. 14-56). New York/Oxford: Oxford University Press.

Het gebruik van *we/wij* in media-interviews

1. Inleiding

Personen die in een bepaalde hoedanigheid – bijvoorbeeld die van directeur, kamerlid of voorlichter – de pers te woord staan, kunnen met *we/wij* naar zichzelf verwijzen.* Door *we/wij* als ‘organizational pronoun of *self-reference*’ (Sacks 1992, p.713) te gebruiken, verwijst een spreker naar zijn institutionele rol en geeft zo te kennen dat hij niet als privé-persoon spreekt. In fragment (1) gebruikt directeur Olthof van de Vereniging voor Instellingen voor Verslavingszorg, ‘we’ op deze manier.¹

(1) «Waarom werven de instellingen voor verslavingszorg geen nieuwe cliënten?»

1 O: ((...)) als we zouden werven

2 : bij de eerste lijn bij

3 : huisartsen en dergelijke

4 : dat we een veel grotere

5 : stroom nog op ons af zouden

6 : kunnen krijgen we doen dat

7 : niet omdat we gewoon

8 : weten dat we dan die mensen niet kunnen helpen. [20-2]

Volgens Drew en Heritage (1992, p.30-31) wordt dit ‘institutional’ of ‘self-referring *we*’ gebruikt ‘to invoke an institutional over a personal identity’ en maakt de spreker op die manier duidelijk het woord te voeren namens een organisatie. Zo is in (1) elk ‘we’ dan ook substitueerbaar door ‘we/wij als organisatie.’ Dit gebruik van *we/wij* noem ik *institutioneel zelfrefererend*.

In dit artikel onderzoek ik het gebruik van het institutioneel zelfrefererende *we/wij* in media-interviews vanuit een context-georiënteerd perspectief. Zo’n perspectief ligt voor de hand omdat media-interviews een specifieke context constitueren en omdat voor voornaamwoorden geldt dat ‘... their meaning in itself is general and undetermined; their inter-

Samenvatting

Ten aanzien van media-interviews worden drie contexten onderscheiden: de lokale spreek situatie, de openbare spreek situatie en de institutie als externe sociale structuur. Deze contexten corresponderen met respectievelijk de situationele, de interactionele en de institutionele identiteit van de geïnterviewde. Uitgaande van dit begripkader wordt het gebruik van *we/wij* in media-interviews onderzocht. De conclusie luidt dat het onbepaalde *we/wij* wordt gebruikt, wanneer de geïnterviewde zich op het luisterende publiek oriënteert, het parochiale *we/wij*, wanneer hij het interview in goede banen wil leiden en het institutioneel zelfrefererende *we/wij*, wanneer hij over de categoriegebonden activiteiten van de gerepresenteerde organisatie spreekt.

Het gebruik van we/wij in media-interviews

pretation therefore depends to an unusual extent on what information is supplied by context' (Quirk e.a. 1985, p.335).

Hoewel in het volgende het institutioneel zelfrefererende *we/wij* centraal staat, kan het onderzoek niet tot deze categorie beperkt blijven want in media-interviews wordt *we/wij* ook *parochiaal* en *onbepaald* gebruikt. Ik geef van elke categorie een voorbeeld.

In (2) is de geïnterviewde een woordvoerder van Greenpeace die met 'we' niet naar deze organisatie verwijst, maar naar deelnemers aan het interview: de interviewer, een woordvoerder van de kerncentrale in Borssele en zichzelf. In overdrachtelijke zin kan dit gezelschap als een parochie opgevat worden en daarom noem ik dit gebruik parochiaal.

- (2) 1 G : ((...)) al in 1987 heeft het ministerie van VROM ((...)) laten uitrekenen wat
2 : de risico's zijn van een transport met bestraalde splijtstof (.) over zo'n
3 : zo'n transport praten we nu (.) men heeft toen uitgerekend ((...)) [28-1]

In (3) wordt 'we' onbepaald gebruikt. Het heeft geen specifieke referenten en 'we hebben' is substitueerbaar door 'er is'.

- (3) 1 G : ((...)) dus we hebben in Nederland geen wettelijke norm voor de maximaal
2 : toelaatbare hoeveelheid PAK's in groente of aardappelen of wat dan ook. [38-8]

Deze categorieën kunnen niet onbesproken blijven, al was het ^{*}alleen maar om te voorkomen dat een parochiaal of onbepaald *we/wij* ten onrechte als institutioneel zelfrefererend wordt beschouwd, of omgekeerd.

In het volgende blijven de verschillen tussen *we* en *wij* buiten beschouwing en om het omslachtige *we/wij* te vermijden, gebruik ik waar mogelijk *we*. Een enkele maal wordt het gebruik van *wij* gedictieerd door een syntactische restrictie zoals in '... want ook wij zien heel goed dat ...' [24-8]. Als ik dergelijke gevallen buiten beschouwing laat, blijkt uit een globale inspectie van het onderzoeksmateriaal dat het gebruik van *wij* en *we* in grote lijnen overeenkomt met het door Fox (1987) beschreven 'basic pattern of anaphora' (zie ook Schegloff 1996).²

De opzet van dit artikel is als volgt. Ik bespreek eerst enkele kenmerken van media-interviews. Deze bespreking resulteert in de identificatie van drie contexten, de interactionele, de situationele en de institutionele, waarop de geïnterviewden zich kunnen oriënteren (paragraaf 2). Vervolgens ga ik na in hoeverre de oriëntatie op deze contexten het gebruik indiceert³ van het institutioneel zelfrefererende *we* (paragraaf 3), het parochiale *we* (paragraaf 4) en het onbepaalde *we* (paragraaf 5). Ten slotte trek ik een conclusie (paragraaf 6).

2. Media-interviews als context

Het onderzoeksmateriaal bestaat uit interviews die ontleend zijn aan radioprogramma's als *Radio-1 Journaal* (NOS) of *Argos* (VPRO) en televisieprogramma's als *Dossier Weerwerk* (RVU) of *Zembla* (VARA/NPS). Zulke interviews zijn een institutiespecifiek gesprekstype en ze hebben een aantal kenmerken waardoor ze verschillen van gewone gesprekken.⁴

Een eerste kenmerk is dat in media-interviews de beurtwisseling niet uitsluitend lokaal georganiseerd wordt, zoals in gewone gesprekken, maar tot op zekere hoogte vooraf bepaald

is, doordat interviewer en geïnterviewde zich op hun situationele identiteit oriënteren. Interviewers beperken zichzelf systematisch tot de productie van beurten die in ieder geval minimaal herkenbaar zijn als vragen; geïnterviewden tot beurten die minimaal herkenbaar zijn als antwoorden (Greatbatch 1988). Bovendien worden beurten niet overgenomen op momenten waar dat wel zou kunnen: geïnterviewden wachten de vraag van de interviewer af en interviewers stellen geïnterviewden in de gelegenheid uitgebreide antwoorden te geven (Heritage & Greatbatch 1991). Op deze wijze wordt een context gecreëerd waarbinnen het doel van het interview gerealiseerd kan worden, namelijk het ontlocken van meningen of informatie aan de geïnterviewde ten behoeve van het luisterende publiek.

Een tweede kenmerk is dat interviewers zich onthouden van de productie van uitingen als 'wat spannend' of 'oh.' In een gewoon gesprek wordt met zulke ontvangstbevestigingen ('receipt objects,' Heritage 1985) de nieuwswaarde van de voorafgaande uiting bevestigd en geeft de spreker te kennen zichzelf te beschouwen als de primaire recipiënt. In interviews, waar de geïnterviewden ondervraagd worden naar aanleiding van een nieuwswaardige gebeurtenis, worden hun antwoorden systematisch als nieuws behandeld en blijven ontvangstbevestigingen achterwege. Deze handelwijze draagt ertoe bij dat het luisterend publiek de rol van primaire recipiënt krijgt toebedeeld (Heritage 1985). Eenzelfde functie kan toegekend worden aan verduidelijkingen van de kant van de interviewer:

- (4) 1 I : heeft u zich erop verkeken dan?
 2 G : neu: eh nou:: nee niet op verkeken. je hebt een bepaald target en dat=
 3 I : =een bepaald doel
 4 G : ja eh sorry een doel ((...)) [28-2]

Zulke opmerkingen kunnen in gewone gesprekken tot een geïrriteerde reactie leiden. Dat die hier achterwege blijft, kan worden toegeschreven aan het feit dat de vertaling van 'target' in 'doel' door de geïnterviewde geïnterpreteerd wordt als een verheldering ten behoeve van het luisterende publiek als primaire recipiënt.

Een derde kenmerk is dat interviewers hun rol zo veel mogelijk beperken tot die van een onpartijdige vragensteller. Die rol houdt niet in dat zij alle antwoorden die de geïnterviewden geven zonder meer accepteren, maar wel dat zij expliciete evaluaties als 'dat meent u niet' of 'hoe kunt u dat nu zeggen' vermijden. In plaats daarvan geven ze impliciet van hun instemming of afkeuring blijk door de manier waarop ze een vervolgvraag formuleren. Zulke formuleringen kunnen enerzijds het antwoord van de geïnterviewde op een neutrale manier samenvatten en hem zo in de gelegenheid stellen zijn betoog voort te zetten. Anderzijds kan een vervolgvraag echter ook gericht zijn op bijvoorbeeld een presuppositie van het gegeven antwoord en deze op een kritische wijze thematiseren (Heritage 1985).

Interviewers kunnen de rol van onpartijdige vragensteller ook tot stand brengen door beweringen of kwalificaties aan derden te ontlenu (Clayman 1992):

- (5) 1 I : u werd eh:: twee weken geleden in de Volkskrant waarin een uitgebreid
 2 : verhaal stond waarin u uw plannen ontvouwde een van de twee
 3 : minderhedenjongens van de VVD eh genoemd u profileert zich wel
 4 : graag op dat punt hè? [21-1]

Door de kwalificatie «minderhedenjongen» aan *de Volkskrant* toe te schrijven en deze in een vraag te laten resulteren, vermijdt de interviewer zelf een standpunt in te nemen en blijft zijn rol van neutrale vragensteller intact.

Media-interviews verschillen dus in sommige opzichten van gewone gesprekken. Ze zijn een functioneel-specifieke vorm van sociale interactie die wordt geproduceerd ten behoeve van het luisterende publiek en die bepaald wordt door geïnstitutionaliseerde conventies (Heritage 1985). In die zin oriënteren interviewer en geïnterviewde zich op de institutionaliteit van het interview, maar voor de geïnterviewden is er ook nog een ander soort institutionaliteit in het geding.

In de hier te analyseren interviews komen de geïnterviewden aan het woord als representant van een organisatie. Organisaties worden gekenmerkt door het gegeven dat zij specifieke doelen nastreven door op een specifieke manier normatief gereguleerd te handelen. Wat die doelen precies inhouden of welke normen het handelen bepalen, hoeft niet altijd zonder meer duidelijk te zijn voor de kijker of luisteraar, tenzij deze een insider is. De geïnterviewden hebben dan ook tot taak het standpunt of de handelwijze van hun organisatie begrijpelijk en aannemelijk te maken. Dit betekent dat er voor hen sprake is van een dubbele institutionaliteit. Zij moeten zich zowel oriënteren op het interview als institutiespecifiek gesprekstype, als op de manier waarop de organisatie die zij vertegenwoordigen, institutiespecifiek handelt (Lammers 1998, 1999).

Gezien die oriëntatie op de organisatie, is de benadering van Baker (1997) van belang. Zij stelt dat interviewvragen geen neutrale uitnodigingen zijn om het woord te nemen, maar afbakenen hoe en als lid van welke categorie de geïnterviewden worden verondersteld te antwoorden. In het verlengde hiervan moeten die antwoorden dan ook niet als 'reports' maar als 'accounts' worden opgevat, dat wil zeggen dat ze beschouwd moeten worden als 'the work of accounting by a member of a category for activities attached to that category' (Baker 1997, p.131).

Het belang van Bakers benadering illustreer ik met een interview naar aanleiding van het nieuws dat Schotse wetenschappers erin geslaagd zijn een schaap te klonen. De geïnterviewden zijn Tweede-Kamerlid Ter Veer (D66) en Nieman van de dierenbescherming. Aan hen worden respectievelijk de volgende vragen gesteld:

- (6) a I : toen die berichten gisteren naar buiten kwamen, dacht u toen gôh wat knap of schrok u?
- b I : als je es kijkt naar de ethische bezwaren die er zouden kunnen zijn eh is er : sprake van *lijden* van een dier als er gekloond wordt? [22-5]

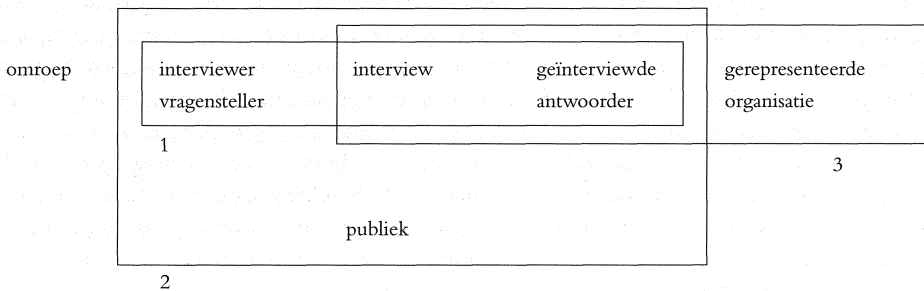
Met de vraag aan Ter Veer (6a) wordt hem de mogelijkheid geboden een positie te kiezen op een dimensie met als extremen 'wat knap' en 'schrok u' en zich zo uit te spreken over de wenselijkheid van dergelijke ontwikkelingen. Deze oriëntatie is in overeenstemming met de categoriegebonden activiteiten van een woordvoerder voor landbouwzaken: het kritisch volgen van de ontwikkelingen op dat terrein. Ter Veer antwoordt overeenkomstig deze oriëntatie door in te gaan op de noodzaak van een goede regelgeving voor genetische manipulatie.

De vraag aan Nieman (6b) is georiënteerd op het voorkómen van het lijden van dieren als categoriegebonden activiteit van de dierenbescherming. Ook hij antwoordt overeen-

komstig deze oriëntatie, door in te gaan op de eigenwaarde van het dier en de welzijnsproblemen die door het klonen veroorzaakt kunnen worden.

De positie van de geïnterviewden als vertegenwoordigers van een organisatie die bepaalde categoriegebonden activiteiten uitvoert, betekent dus dat zij op die activiteiten aangesproken kunnen worden. In hun antwoorden moeten zij rekening houden met de eisen van het interview als institutiespecifiek gesprekstype én met de oriëntatie op de institutiespecifieke, categoriegebonden activiteiten van de organisatie die zij vertegenwoordigen, en in die zin is er sprake van een dubbele institutionaliteit.

Het voorgaande vat ik samen door drie contexten te onderscheiden (zie figuur 1) en deze met drie identiteiten in verband te brengen (Vgl. Mazeland 1995).⁵

Figuur 1: Contexten en identiteiten in media-interviews

De eerste context is die van het interview als lokale spreesituatie, i.c. als institutiespecifiek gesprekstype, waarbij het om de rollen van 'vragensteller' en 'antwoorder' gaat.⁶ De geïnterviewde oriënteert zich op het interview als lokale spreesituatie als hij zijn interactionele identiteit van 'antwoorder' tot stand brengt. Die identiteit impliceert de productie van tweede paardelen die minimaal herkenbaar zijn als antwoord en daarmee wordt het eerste paardel een relevante context. De interactionele identiteit correspondeert dus met de sequentiële context die geconstitueerd wordt door de gespreksbijdrage die onmiddellijk voorafgaat aan die van de geïnterviewde. Deze context wordt, met inachtneming van de geïnstitutionaliseerde conventies voor het interview, lokaal gegenereerd en hierop oriënteren geïnterviewden zich als zij een interactionele identiteit tot stand brengen.

De tweede context is die van het interview als openbare spreesituatie met het luisterende publiek als primaire recipiënt. Op die openbare spreesituatie oriënteert een vertegenwoordiger van een organisatie zich, als hij zijn situationele identiteit van geïnterviewde tot stand brengt. De invulling van die rol wordt bepaald door het gegeven dat de geïnterviewde het standpunt of de handelwijze van zijn organisatie begrijpelijk en aanneemelijk moet maken voor het publiek. De vraag hoe iets overkomt bij dat publiek, is bepalend voor de keuzes die gemaakt worden ten aanzien van het beantwoorden van vragen, de manier waarop de handelwijze van de vertegenwoordigde organisatie toegelicht wordt, en dergelijke. De term 'situationele identiteit' lijkt mij hier van toepassing, omdat iemand alleen voor de duur van het interview de identiteit van geïnterviewde heeft, daarna is hij weer directeur, voorlichter of kamerlid. In het verlengde hiervan kan de situationele identiteit beschouwd worden als een voor de duur van het interview van kracht zijnde synthese van de interactionele identiteit en de hierna te bespreken institutionele identiteit.

Het gebruik van *we/wij* in media-interviews

De derde context is die van de organisatie als interview-externe sociale structuur, die geconstitueerd wordt door de doelen en de categoriegebonden activiteiten van de organisatie van de geïnterviewde. Hierop oriënteert de geïnterviewde zich als hij zijn institutionele identiteit tot stand brengt. Voor deze identiteit is zijn positie van woordvoerder namens een organisatie of als bekleder van een functie van belang. Die positie impliceert een verdeling van de relevante rollen over verschillende partijen: de geïnterviewde produceert als *animator* het geluid en kiest als *auteur* voor bepaalde formuleringen, maar hij doet dat op gezag van een organisatie die als *principaal* verantwoordelijk is voor de inhoud (Goffman 1981). Voor de institutionele identiteit is vooral de context van de vertegenwoordigde organisatie als *principaal* van belang.

In het volgende ga ik na in hoeverre het gebruik van de verschillende soorten *we*, samenhangt met een oriëntatie op een of meer van de onderscheiden contexten, c.q. identiteiten.

3. Het institutioneel zelfrefererende *we*

Door het institutioneel zelfrefererende *we* te gebruiken, geeft de geïnterviewde te kennen als vertegenwoordiger van een organisatie te spreken. Hoe de luisteraars kunnen weten om welke organisatie het gaat, bespreek ik in 3.1. Wie namens een organisatie spreekt, is niet verplicht het institutioneel zelfrefererende *we* te gebruiken en geïnterviewden gebruiken naast dit *we* dan ook regelmatig *ik*. In 3.2 zet ik uiteen hoe de verbinding van de institutionele identiteit met de interactionele het gebruik van *we* indiceert. De geïnterviewden komen aan het woord als vertegenwoordigers van organisaties die op een specifieke wijze normatief gereguleerd handelen. In 3.3 bespreek ik het verband tussen deze categoriegebonden activiteiten en het institutioneel zelfrefererende *we* en in 3.4 zet ik uiteen hoe door de aggregatieve referentie van het institutioneel zelfrefererende *we* categoriegebonden activiteiten als activiteiten van een collectief worden voorgesteld. In 3.5 geef ik ten slotte een definitie van het institutioneel zelfrefererende *we* en noem ik een aantal kenmerken.

3.1 De identificatie van de gerepresenteerde organisatie

Het institutioneel zelfrefererende *we* kan alleen gebruikt worden als de luisteraars weten naar welke organisatie het verwijst en die informatie wordt hun verstrekt door de studio-presentator (7a) of de interviewer (7b-g).

- (7) a S: ((...)) de coördinatie komt in handen van het centraal justitieel incassobureau
: Jeroen de Jager vroeg directeur Hazelhof hoe het systeem precies werkt. [24-9]
- b I: we hebben nu aan de telefoon CDA partijvoorzitter Helgers [24-2]
- c I: eh:: meneer Van de Weerd u bent medisch milieukundige van de GGD [41-1]
- d I: meneer Van Empel u bent voorzitter federatie van ouderverenigingen [20-3]
- e I: we hebben nu aan de telefoon de heer Schmidt (.) hij voert het woord namens de
: gezamenlijke bedrijfsverenigingen (.) meneer Schmidt wat is nou het probleem
: precies? [25-1]

f : ((...)) en Bob Nieman hij is van de dierenbescherming ((...)) [22-5]

g I : ((...)) u bent directeur=
G: =woordvoerder ((...)) [00-4]

Er zijn verschillende aanwijzingen waaruit blijkt dat de interviewer zich met dergelijke introducties tot het publiek richt. In (c) en (d) wordt informatie verstrekt die voor het publiek nieuw is, maar voor de geïnterviewde niet: 'u bent ...' In (e) en (f) wordt de geïnterviewde als een derde persoon geïntroduceerd: 'hij voert ...' en 'hij is ...' Uit deze voorbeelden blijkt verder dat de introductie steeds bestaat uit het noemen van naam, functie en organisatie. Het element 'functie' komt in een minimale variant voor: «X van organisatie Y» (f). Deze minimale variant fungeert wellicht, evenals de functieaanduiding 'woordvoerder' (e), als *default*-waarde en voorkomt gezichtsverlies voor de interviewer, zoals in (g).

Deze standaardprocedure maakt het mogelijk dat de geïnterviewde *we* als institutionele zelfreferentie gebruikt, maar verplicht daar niet toe. Zo legt in (e) de heer Schmidt in zijn antwoord precies uit wat nu het probleem is, maar met uitzondering van de formulering 'eh er zijn bij ons signalen binnengekomen' gebruikt hij consequent 'de bedrijfsverenigingen' als institutionele zelfreferentie.

3.2 Het verband tussen de institutionele en de interactionele identiteit

Hoe het verband tussen de institutionele en de interactionele identiteit tot stand kan worden gebracht, illustreer ik aan het volgende fragment:

- (8) 1 I : het zijn niet alleen de boeren die last hebben van het vervoersverbod ook
2 : de transportsector die zijn brood moet verdienen met het vervoer van varkens
3 : natuurlijk goeiemiddag meneer Koeleman=
4 K : =goedemiddag=
5 I : =van transport en logistiek Nederland de vervoersorganisatie lijdt u veel schade?
6 K : wij schatten dat er tientallen bedrijven zijn die eh min of meer het vervoer stil
7 : hebben staan op dit moment en dat betekent dan als je naar de omzetting
8 : kijkt het feit dat je niet met die vrachtwagens kunt rijden voor klanten dat dat al
9 : gauw duizend gulden per dag per auto kost dus dat gaat dan weer rechtstreeks ten
10 : koste van de winst ((...)) [20-1]

In dit fragment wordt de vraag 'lijdt u veel schade?' voorafgegaan door een vraagvoorbereiding ('«prefatory» statement,' Heritage & Greatbatch 1991, p.99). In deze vraagvoorbereiding wordt 'de transportsector' bestempeld als een bedrijfstak die ook last heeft van het vervoersverbod, wordt het doel van een deel van die sector genoemd: «zijn brood verdienen met het vervoer van varkens», en wordt de geïnterviewde geïntroduceerd: «meneer Koeleman ... van transport en logistiek Nederland de vervoersorganisatie». Na deze identificatie van bedrijfstak, doel, organisatie en persoon is het duidelijk welke organisatie de geïnterviewde vertegenwoordigt, i.c. is zijn institutionele identiteit gedefinieerd, en volgt de vraag 'lijdt u veel schade?'

Koelemans antwoord hierop is in lijn met deze oriëntatie op zijn institutionele identiteit. Hij reageert als lid van de categorie 'vervoersorganisatie' door in zijn antwoord naar categoriegebonden activiteiten van die organisatie te verwijzen: *schatten* hoeveel bedrijven

gedupeerd zijn («tientallen hebben min of meer het vervoer stilstaan»), *interpreteren* tot welke onmiddellijke schade dit leidt («dat betekent duizend gulden per dag per auto») en *concluderen* wat de gevolgen zijn voor de bedrijfsvoering («dus dat gaat ten koste van de winst»). Zulke activiteiten zijn in overeenstemming met belangenbehartiging als een van de doelen van de organisatie en ze worden ingeleid met een institutioneel zelfrefererend *wij*: 'wij schatten ...'. Dit *wij* is hier zeker passend, maar dat verklaart nog niet waarom de geïnterviewde 'wij' gebruikt en niet het even passende 'ik'. Mijns inziens is hier van belang dat de interviewer de vraag 'lijdt u veel schade?' zonder voorbehoud stelt. De afwezigheid van een voorbehoud, is als volgt relevant.

Wie een vraag stelt en niet zeker weet of de ander in staat is het antwoord te geven, kan een voorbehoud maken. Een klant die in een ijzerwarenwinkel vraagt 'Weet u misschien of deze dimmer geschikt is voor halogeenlampen?' geeft met het voorbehoud 'weet u misschien' te kennen dat hij niet zeker weet of de institutionele identiteit 'verkoper in een ijzerwarenwinkel' het kenmerk heeft 'gekwalificeerd om een elektrotechnische vraag te beantwoorden'. Door in de vraagformulering zo'n voorbehoud achterwege te laten, neemt de interviewer als vanzelfsprekend aan dat Koeleman gekwalificeerd is zijn vraag te beantwoorden en brengt hij een verbinding tussen Koelemans institutionele en interactionele identiteit tot stand.

In het eerste paardeel doet de interviewer dus vier dingen. 1 In de vraagvoorbereiding maakt hij aan het publiek duidelijk wie Koeleman is en definieert zo diens institutionele identiteit. 2 In de vraagformulering oriënteert hij zich op die institutionele identiteit door Koeleman in deze hoedanigheid aan te spreken en zo wekt hij bepaalde verwachtingen ten aanzien van de manier waarop deze zal antwoorden. 3 Hij maakt Koelemans interactionele identiteit van 'antwoorder' relevant door hem een vraag te stellen. 4 Hij verbindt de institutionele identiteit met de interactionele door een voorbehoud ten aanzien van Koelemans gekwalificeerdheid als antwoorder achterwege te laten.

De vraag is nu of deze verbinding het gebruik van het institutioneel zelfrefererende *wij* in het tweede paardeel indiceert. Mijns inziens is dat het geval, als we mogen aannemen dat het afwijzen van de geprojecteerde institutionele identiteit en het tegelijkertijd accepteren van de interactionele identiteit, niet zonder meer mogelijk is. Ik ga ervan uit dat dat inderdaad niet zo maar kan op grond van Sacks (1992, p.716-721) 'tying techniques'. Sacks beschouwt (persoonlijke) voornaamwoorden niet zozeer als verwijswwoorden, maar vooral als een middel om uitingen aan elkaar te knopen. Door in zijn reactie op een uiting een voornaamwoord te gebruiken, geeft de spreker te kennen dat hij het gezegde begrepen heeft en verbindt zo zijn uiting aan de voorgaande. In concreto, als iemand zegt 'I still say ...' verwijst hij niet alleen naar wat hij eerder gezegd heeft, maar ook naar een door een andere spreker gemaakte tegenwerping. De uiting 'I still say ...' demonstreert dus begrip – er is een verschil van mening – en legt een verband met minimaal twee voorafgaande uitingen: de mening van de spreker en de tegenwerping (Sacks 1992, p.736-737).

Gegeven zulke 'tying techniques' is door de verbinding van de interactionele met de institutionele identiteit *wij* (r.6) geïndiceerd. Het gebruik van *ik* is hier mijns inziens alleen mogelijk, als de geïnterviewde het door de interviewer gelegde verband op een of andere manier ongedaan maakt. Dat kan door de institutionele identiteit en de identiteit van antwoorder te ontkoppelen, zoals in 'dat gaan we nu na, maar ik schat ...' of door de institutionele identiteit af te wijzen, zoals in:

- (9) 1 I : ja en en die stagnatie waar komt die op neer? wat wat is de achterstand?
 2 G : daar kan ik u geen informatie over geven. [25-1]⁷

3.3 *Categoriegebonden activiteiten*

Institutionele identiteiten zijn onlosmakelijk verbonden met categoriegebonden activiteiten. Een institutionele identiteit geeft aanleiding tot inferenties over activiteiten die van de desbetreffende persoon verwacht mogen worden en omgekeerd geven categoriegebonden activiteiten aanleiding tot inferenties over iemands institutionele identiteit. Zulke inferenties kunnen echter alleen gemaakt worden, als het verband tussen identiteit en activiteit al deel uitmaakt van de kennis van de hoorder. Zo zullen de meeste luisteraars zich wel een beeld kunnen vormen van de institutionele identiteit en de categoriegebonden activiteiten van een politieagent, maar niet van een 'gastheer' bij de politie:

- (10) 1 I : Al Arts is eh: gastheer bij de politie ((...)) heeft een stropdas aan met het
 2 : politie embleem erop (.) een gastheer is geen betaalde politieagent wat is dat wel?
 3 A : nee wij zijn over het algemeen vrijwilligers (.) vutters of gepensioneerden die
 4 : dat doen.
 5 I : en nou staat u hier net met een mevrouw hier te praten wat wat wat is dat uw
 6 : functie?
 7 A : e::h als gastheer klachten maar ook informatie wat de wijk betreft ((...)) [24-1]

De vraag van de interviewer 'wat is dat wel?' (r.2) wordt voorafgegaan door de vraagvoorbereiding 'een gastheer is geen betaalde politieagent.' Met 'betaalde' wordt een specifiek contrast tussen deze functies relevant gemaakt en een vergelijking geïmpliceerd: *gastheer* : *politieagent* = [onbetaald] : betaald.

Arts' antwoord is hiermee in lijn. Hij geeft een lijst «vrijwilligers, vutters, gepensioneerden» waarin 'wordt niet (meer) voor werkzaamheden betaald' het gemeenschappelijke kenmerk is van de afzonderlijke elementen. Hoewel dit antwoord thematisch aansluit bij de vraagvoorbereiding is zo'n lijst van alternatieven weinig informatief: het geheel van de opgesomde elementen leidt niet tot een *gestalt* (Jayyusi 1984, p.75-78) van wat een gastheer is of doet.

Op dit antwoord reageert de interviewer met een nieuwe vraagvoorbereiding waarin de activiteit «met een mevrouw praten» wordt opgevoerd als een mogelijke categoriegebonden activiteit: 'is dat uw functie?' Deze vraag wordt beantwoord met de lijst «klachten, informatie» waarvan de elementen cumulatief wel een beeld van een gastheer en diens categoriegebonden activiteiten geven (Jayyusi 1984, p.75-78).

Interviews worden alleen afgenomen als de handelwijze of het standpunt van een organisatie een nieuwswaardig feit constitueert. Als geïnterviewden daarop worden aangesproken, dan kunnen zij zich legitimeren door naar categoriegebonden activiteiten te verwijzen. Vaak is dan een vermelding van die activiteiten al voldoende. In (11) is het thema, in hoeverre 'justitie in Assen' gerechtigd was telefoongesprekken van de redactie Emmen van het *Nieuwsblad van het Noorden* te registreren teneinde een lek in een fraudezaak op te sporen. Persofficier Van de Velde heeft al tekst en uitleg gegeven, als de heer Dalmolen het woord krijgt:

Het gebruik van *we/wij* in media-interviews

- (11) 1 I : ((...)) we hebben ook aan de telefoon de eh een lid van de hoofdredactie
2 : van het Nieuwsblad van het Noorden de heer Dalmolen meneer
3 : Dalmolen wat vindt u van deze zaak.
4 D : nou wij vinden dat het niet kan.
5 I : ja maar het is toch het algemeen belang zoals meneer eh Van de Velde het
6 : zegt
7 D : ja eh daar zit justitie voor wij zitten er voor mede om onze bronnen
8 : te beschermen uiteraard lezers te informeren maar eh bronnen te
9 : beschermen voorzover die beschermd willen worden.
10 I : precies maar anders bent u bang dat niemand meer tipt bij het Nieuwsblad
11 : van het Noorden of waar dan ook. [24-8]

Uit de laatste reactie van de interviewer blijkt dat hij Dalmolens verwijzing naar categoriegebonden activiteiten als 'bronnen te beschermen' en 'lezers te informeren' accepteert als legitimatie van het standpunt «het kan niet» en ook Van de Velde vecht dit niet aan.

Als geïnterviewden uiteenzetten waar voor hen de grens van het organisatorische handelen ligt, gebruiken ze regelmatig de '*wij als ...*'-constructie. In (12) beantwoordt persofficier Wesseling van het Openbaar Ministerie te Rotterdam de vraag of een vermeend pornografische poster van de fotograaf Andreas Serrano opgehangen mag worden:

- (12) 1 W : ja eh Rotterdam en dan spreek ik over de parketleiding heeft het volgende
2 : standpunt wij gaan niet actief verbieden dat de poster opgehangen wordt
3 : dat kunnen we ook niet als openbaar ministerie bij ons is het altijd achteraf
4 : reageren op zaken die reeds gebeurd zijn en wij zullen ook de politie niet
5 : eh zeg maar speciale instructie geven om eh proces verbaal op te
6 : maken ((...)) we moeten afwachten ((...)) [20-5]

Het vervolgen van strafbare feiten is een categoriegebonden activiteit van het Openbaar Ministerie. Het voornemen een mogelijk aanstootgevende poster op te hangen, is echter geen strafbaar feit. Pas als de poster daadwerkelijk opgehangen is, kan worden vastgesteld of er van een strafbaar feit sprake is. Met 'dat kunnen we ook niet als openbaar ministerie bij ons is het altijd achteraf reageren op zaken die reeds gebeurd zijn' markeert Wesseling de grenzen van de handelingsbevoegdheid, c.q. van de categoriegebonden activiteiten van het Openbaar Ministerie.

3.4 Categoriegebonden activiteiten als activiteiten van een collectief

Het institutioneel zelfrefererende *we* verwijst niet distributief, maar aggregatief. Bij distributieve referentie is 'we' substitueerbaar door 'ieder van ons persoonlijk,' bij aggregatieve referentie niet (Grimshaw 1994, p.344). Door op aggregatieve wijze te refereren wordt de desbetreffende organisatie voorgesteld als een collectief. Deze collectiviteit indiceert het gebruik van het institutioneel zelfrefererende *we* als er over categoriegebonden activiteiten gesproken wordt. In (13) is het Tweede-Kamerlid Weisglas (VVD) aan het woord als woordvoerder Buitenlandse Zaken. Hij geeft commentaar op nieuws – minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo heeft de arrestatie van Bouterse in Brazilië verhinderd – dat zo heet van de naald is dat er nog geen overleg met de fractie is geweest. Gezien die omstandigheid is het gebruik van 'ik' (r.1 en het eerste 'ik' in r.3) passend:

- (13) 1 W : eh ik ik ben nog niet zover als het als het CDA (.) dat ik eh al tot de
 2 : conclusie komt dat we een politiek spoeddebat moeten hebben volgende
 3 : week ik wil eerst wachte eh totdat ik morgen eh totdat we morgen
 4 : van minister VanMierlo *zelf* een toelichting hebben gekregen [38-1]

In regel 3 is het tweede 'ik' echter niet op zijn plaats, want een minister geeft een toelichting aan de hele Tweede Kamer en niet aan een individueel lid, hetgeen de zelfcorrectie 'totdat ik morgen eh totdat we morgen' wettigt. Deze correctie hangt samen met 'het krijgen van een toelichting van een minister' als categoriegebonden activiteit van de Tweede Kamer als controlerend orgaan en dat indiceert hier het gebruik van het institutioneel zelf-refererende *we*.

Aggregatieve referentie impliceert dat in het midden blijft, wie precies wat doet en vaak ook, op welke manier iets gedaan wordt. Zo blijkt in fragment (8) uit 'wij schatten ...' niet, wie de schatting gemaakt heeft (Koeleman zelf of een medewerker) of, waarop deze gebaseerd is (enkele telefoongesprekken of een uitputtende inventarisatie). De weergave van categoriegebonden activiteiten als activiteiten van een collectief, waardoor niet zonder meer duidelijk is wie ze heeft uitgevoerd of er voor verantwoordelijk is, noem ik *opaak*. Opake uitspraken hebben als kenmerk dat ze bekleed worden met het gezag van het collectief en dat ze consensus suggereren, waardoor ze moeilijker tegengesproken kunnen worden.

Het opake gebruik van *we* behoedt de geïnterviewde weliswaar tot op zekere hoogte voor tegenspraak door de interviewer, maar niet voor kritiek vanuit de achterban (vgl. Spiegelberg 1973). Het recht het institutioneel zelf-refererende *we* zo te gebruiken, brengt twee verplichtingen met zich mee. De eerste verplichting komt erop neer dat er geen consensus gesuggereerd mag worden als die er niet is, i.c. gebruik geen 'we' maar 'ik' als overeenstemming niet zeker is. Een illustratie is (14), waarin de directeur van de Stichting Werkgroep Noordzee zich uitspreekt over de aanleg van een luchthaven in de Noordzee. De werkgroep pleit voor een tienjarig moratorium, zodat het verstoorde ecologische evenwicht zich kan herstellen, en pas dan te bezien welke bouwactiviteiten verantwoord zijn. Er is dus wel overeenstemming over «nu niet bouwen», wat het gebruik van 'wij' (r.1) en 'we' (r.2) rechtvaardigt ('we' in r.3 is onbepaald), maar niet over «in de toekomst wel bouwen». Deze beperkte consensus indiceert het gebruik van 'ik' (r.4).

- (14) 1 G : ja wij vinden het absoluut te vroeg om te praten over bouwen inne:h in zee
 2 : omdat we zeggen van eh je gaat niet opereren op een doodzieke patiënt
 3 : ((...)) we hebben nog steeds die neiging om alles wat we kwijt willen maar
 4 : naar die Noordzee te verplaatsen en dat is een foute denkwijze dus ik kan
 5 : me voorstellen dat er in de toekomst plek is voor windmolenparken maar
 6 : niet voor een vliegveld. [31-13]

De tweede verplichting is de pendant van de eerste en komt erop neer dat een collectief inzicht niet als een individuele verworvenheid gepresenteerd mag worden, i.c. gebruik 'we' in plaats van 'ik' als een mening gedeeld wordt:

Het gebruik van *we/wij* in media-interviews

- (15) «De decaan van de faculteit geneeskunde van de Universiteit Maastricht over de selectieve toelating van studenten tot de opleidingen geneeskunde.»
- 1 I : u bent *zelf* altijd voorstander geweest meen ik van het huidige lotingsysteem
2 G : nou de eh ikzelf maar eh 't 't disciplineoverleg medische wetenschappen dus dat
3 : is een lichaam van de VSNU waar de decanen van medische faculteiten in eh
4 : in in verenigd zijn wij hebben al eerder uitgesproken dat wij e::hm het
5 : gewogen lotingsysteem als het minst slechte systeem beoordelen ((...)) [38-5]

3.5 Definitie en kenmerken van het institutioneel zelfrefererende *we*

Definitie Het institutioneel zelfrefererende *we* verwijst naar de gerepresenteerde organisatie als een collectief dat categoriegebonden activiteiten uitvoert. De primair relevante context is de organisatie als externe sociale structuur, de primair relevante identiteit is de institutionele.

Kenmerken Het institutioneel zelfrefererende *we*:

- is substitueerbaar door '*wij* als organisatie';
- vereist een pronominale verschuiving (Sacks 1992, Kitagawa & Lehrer 1990) van de eerste naar de derde persoon als het gezegde door de hoorder in de indirecte rede wordt aangehaald. In concreto, als de interviewer het gezegde aan een derde doorvertelt, is (a) wel een acceptabele parafrase van Koelemans woorden 'Wij schatten ...' maar (b) niet:
 - (a) Koeleman zei dat zij schatten ...
 - (b) Koeleman zei dat wij schatten ...
- is interviewer- en publiek-exclusief.

4. Het parochiale *we*

Het parochiale '*we*' verwijst naar de gespreksgedeeltes en wordt gebruikt om het gesprek in goede banen te leiden. Ten aanzien van deze algemene functie kunnen twee meer specifieke functies onderscheiden worden: 'verhelderen' en 'sturen.' Ik bespreek eerst deze functies en vervolgens geef ik een definitie en de kenmerken van het parochiale '*we*.'

4.1 Functies

Met een *verhelderend* parochiaal *we*, geeft de geïnterviewde het gesprek even een metacommunicatieve wending om iets te verduidelijken en herneemt dan zijn betoog:

- (16) «Minister Van Aartsen heeft een nota van wijziging ingediend die voor de fractie van D66 onverteerbaar is. De geïnterviewde is Tweede-Kamerlid Ter Veer (D66)»
- 1 tV : ja en hij krijgt eh niet de steun van D66 voor zijn nota van wijziging die
2 : die nu aandie- indient dus we zullen een heel heftig debat gaan krijgen
3 : over het feit dat hij die vijf procent waar we 't nu dan waar u en ik het
4 : nu over hebben dat die niet controleerbaar is niet handhaafbaar is ((...))
5 : [31-19]

In regel 2 verwijst 'we' naar Ter Veer/de D66-fractie en de minister, maar in regel 3 naar Ter Veer en de interviewer. Deze opeenvolging kan tot een misverstand leiden, wat wordt voorkomen, doordat Ter Veer alvorens zijn betoog te vervolgen, zijn gewijzigde spreekstandpunt ('shift in footing,' Goffman 1981) markeert met een verwijzing naar de deelnemers aan het interview (de zelfcorrectie 'we' → 'u en ik'), met een verwijzing naar het interview als lokale spreesituatie ('waar we 't nu ... het nu') en met het spreekwoord 'het hebben over.'

In (17) is aan de orde wat de risico's zijn van een transport van kernafval van de kerncentrale in Borssele naar een opwerkingsfabriek in Frankrijk. Om er geen misverstand over te laten bestaan dat ook aan dit concrete transport bepaalde risico's verbonden zijn, gebruikt de geïnterviewde een parochiaal 'we' (r.3):

- (17) 1 G : ((...)) al in 1987 heeft het ministerie van VROM ((...)) laten uitrekenen wat
 2 : de risico's zijn van een transport met bestraalde splijstof (.) over zo'n
 3 : zo'n transport praten we nu (.) men heeft toen uitgerekend ((...)) [28-1]

Vanuit het perspectief van de geïnterviewde, kan een gesprek niet alleen ontsporen als zich een misverstand voordoet, maar ook als het een voor hem ongunstige wending neemt. In pogingen dat te voorkomen, kan hij een *sturend* parochiaal *we* gebruiken:

- (18) 1 I : eerst moet de Nozema voldoen aan de stralingsnorm voordat u met mensen
 2 : die klachten hebt kunt praten
 3 G : nou laten we het zo zeggen, onderzoek naar eh: een relatie tussen het
 4 : zenderpark de straling daarvan afkomstig en klachten bij omwonenden
 5 : ((...)) [41-1]

In dit fragment is de dreiging van een ongunstige wending aanwezig, doordat de vraag impliceert dat de geïnterviewde een irrelevante voorwaarde verbindt aan het kunnen praten met mensen die klachten hebben. Blijkens 'nou' herkent de geïnterviewde deze implicatie (vgl. Pander Maat e.a. 1986), waarop hij reageert met een voorstel het geheel vanuit een ander perspectief te bezien.

In (19) staat ter discussie in hoeverre telefoongesprekken geregistreerd mogen worden door justitie (vergelijk (11)). Ook in dit gesprek dreigt er voor de geïnterviewde persofficier een ongunstige wending, want met regel 1 impliceert de interviewer dat er regelmatig telefoongesprekken worden geregistreerd.

- (19) 1 I : dus u doet dit ook wel ↑vaker
 2 : (0,8)
 3 : als het moet
 4 G : gelukkig is dit niet aan de orde van de dag
 5 : dus we spreken alleen over deze ene zaak [24-8]

Deze ongewenste implicatie wordt hoorbaar door de aarzelende inzet van de geïnterviewde (Pomerantz 1984), die er hier in bestaat dat hij de beurt niet overneemt als hij daartoe de mogelijkheid heeft, namelijk in de pauze die volgt op '↑vaker.' Hij reageert pas na het concessieve 'als het moet' (r.3). Deze afzwakking impliceert dat de geïnterviewde alleen telefoongesprekken registreert, als de omstandigheden hem daartoe dwingen en hierop sluit de

Het gebruik van *we/wij* in media-interviews

geïnterviewde aan. Hij benadrukt het uitzonderlijke van de situatie (r.4), die door de agensloze constructie wordt voorgesteld als een situatie die hem overkomt, suggereert een logische conclusie ('dus') en beperkt met een sturend parochiaal 'we' het onderwerp van gesprek (r.5).

Zowel in (18) als in (19) is er een vooruitwijzend aspect in het geding. In (18) stelt de geïnterviewde voor, in het vervolg iets op een bepaalde manier te beschouwen. In (19) beperkt hij voor de rest van het interview het onderwerp van gesprek tot 'deze ene zaak.' In beide gevallen behoort de interviewer tot de referenten van 'we,' maar aan die verwijzing zit wel een luchtje. Zo stelt Wales (1980) dat 'we + imperatief + cataforische referentie'-constructies wel de instemming van de hoorder en daarmee een gedeelde activiteit suggereren, maar dat het in feite gaat om een '... false joint activity which disguises an 'I'-instigation' (Wales 1980, p.30). Substitutie van 'we' door 'ik' maakt zichtbaar waartoe deze verhulling dient:

- a 'nou laten we het zo zeggen' → «nou laat ik het zo zeggen»
- b 'dus we spreken alleen over deze ene zaak' → «dus ik spreek alleen over deze ene zaak»
- c 'over zo'n transport praten we nu' → ? «over zo'n transport praat ik nu»

In (a) en (b) is 'we' sturend parochiaal en de parafrase met 'ik' even passend als het citaat met 'we.' In contrast hiermee is in (c), waar het parochiale 'we' een verhelderende functie heeft, de parafrase met 'ik' vreemd, omdat de transporten al vanaf het begin van het interview onderwerp van gesprek zijn. Gezien de passendheid van de 'ik'-parafrases, is er in (a) en (b) geen reden 'we' te gebruiken, tenzij de geïnterviewde andere overwegingen heeft. In (a) kan een overweging zijn, dat het gebruik van 'we' reacties voorkomt zoals 'dat zegt ú nu wel, maar ...', in (b) kan een overweging zijn dat 'we' het gezichtsbedreigende karakter verzacht van «ik spreek alleen over ...» met als implicatie «en wat u wilt interesseert me niet».

4.2 Definitie en kenmerken van het parochiale *we*

Definitie Het parochiale *we* verwijst naar de deelnemers aan het interview. De primair relevante context is het interview als lokale spreek situatie, de primair relevante identiteit is de interactionele.

Kenmerken Het parochiale *we*:

- is substitueerbaar door 'wij als deelnemers aan het interview';
- wordt gebruikt met een spreekwoord als *spreken, het hebben over* of *praten*;
- komt voor met een bepaling die verwijst naar het hier en nu van het interview, en als die bepaling ontbreekt, dan kan deze worden ingevoegd;
- verzet zich tegen een pronominale verschuiving als het gezegde door de hoorder in de indirecte rede aangehaald wordt;
- heeft in de sturende functie een vooruitwijzend aspect.

5. Het onbepaalde *we*

Ten aanzien van het onbepaalde *we* kunnen gradaties in de referentiële (on)gespecificeerdheid onderscheiden worden, maar zo'n categorisering is niet informatief met betrekking tot de luisteraar als mogelijke referent. In het volgende ga ik eerst op deze kwestie in en vervolgens geef ik een definitie en de kenmerken van het onbepaalde *we*.

5.1 De functionele vaagheid van het onbepaalde *we*

De referentiële ongespecificeerdheid van het onbepaalde *we* is voor sommige onderzoekers geen belemmering, of misschien juist een uitdaging, om toch te proberen gradaties in gespecificeerdheid te onderscheiden. Zo maken Kitagawa en Lehrer (1990) een onderscheid tussen het 'impersonal' en het 'vague' gebruik. Een onpersoonlijk *we* (a) 'applies to anyone and/or everyone,' (b) kan geparafraseerd worden met een universele kwantor, (c) verzet zich tegen pronominale verschuiving, en (d) staat niet toe dat de aangesprokene expliciet als referent wordt uitgesloten. Een vaag *we* (a) 'applies to specific individuals, but they are nor identified, or identifiable, by the speaker,' (b) kan geparafraseerd worden met een existentiële kwantor, (c) vereist pronominale verschuiving, en (d) staat toe dat de aangesprokene expliciet als referent wordt uitgesloten (Kitagawa & Lehrer 1990, p.741-744, 757). Volgens deze criteria is in (20) 'we' (r.4) onpersoonlijk, maar levert 'we' (r.5) problemen op.

- (20) «Tweede-Kamerlid Kamp (VVD) over verplichte inburgeringscursussen»
- 1 I : maar dan wordt er zo een vervolgcursus niet meer betaald is dat nou niet
 - 2 : een *typisch* Nederlands trekje als we het dan toch over inburgering hebben
 - 3 : (.) dat we erg zuinigjes zijn?
 - 4 K : nou:: een *typisch* Nederlands trekje is ook dat als we iets eh: doen dat
 - 5 : we daar dan weer te kritisch tegenaan kijken ((...)) [21-1]

In regel 5 is 'we' enerzijds vaag, want (a) het verwijst naar specifieke individuen, namelijk zij die 'te kritisch' zijn en (b) het kan geparafraseerd worden met 'sommige', maar anderzijds ook weer niet, want (c) het vereist geen pronominale verschuiving: «Kamp zei dat we daar dan weer te kritisch tegenaan kijken» en (d) de aangesprokene kan niet expliciet als referent worden uitgesloten. De interpretatie «... dat we daar dan weer te kritisch tegenaan kijken, maar daar bedoel ik u niet persoonlijk mee» is hier niet mogelijk. Kamp geeft de interviewer juist lik op stuk door te impliceren dat deze tot de te kritische Nederlanders behoort.

Nu kent elke categorisering grensgevallen, maar ook als we dat gegeven buiten beschouwing laten, lijkt het niet zinvol ten aanzien van het onbepaalde *we* gradaties in de referentiële gespecificeerdheid aan te brengen. Wie zo categoriseert, trekt een grens, terwijl in media-interviews, door *we* onbepaald te gebruiken, het trekken van een grens nu juist vermeden wordt. De productiviteit van het onbepaalde *we* is er op gebaseerd dat het niet duidelijk is wie nu precies de referenten zijn. Zo blijft in het midden of de luisteraar ook tot de referenten behoort en deze vaagheid is als volgt functioneel.

In (20) verwijst 'we' (r.5) naar de 'te kritische Nederlanders.' Door het onbepaalde *we* is die groep niet scherp afgebakend en maken de luisteraars er niet bij voorbaat deel van uit. Het onbepaalde *we* verwijst hier dus *tentatief*.⁸ Door de substantieel evaluatieve term (Williams 1985) 'te kritisch' wordt een luisteraar echter ontmoedigd zichzelf als referent te beschouwen, c.q. het met Kamp oneens te zijn. Dit gebruik van de vaagheid van het onbe-

paalde *we* is functioneel. Bij voorbaat veronderstellen dat luisteraars het niet met je eens zijn, is defaitistisch. Bij voorbaat veronderstellen dat zij het wel met je eens zijn, is pedant.

Bij een onbepaald *we* is een luisteraar een mogelijke referent, hetgeen niet het geval is als de geïnterviewde 'ik' gebruikt. Door 'we' in plaats van 'ik' te gebruiken, plaatst de geïnterviewde zichzelf op de achtergrond en impliceert zo dat hij geen persoonlijke, maar een algemeen gedeelde mening verkondigt. Een voorbeeld van deze 'muting' of egocentric reference' (Wales 1980, p.25) is (21), waar directeur Blom van het RIOD gevraagd wordt een standpunt in te nemen over de aankoop van joodse bezittingen door het Amsterdamse gemeentearchief. Hij weigert dit, want de precieze gang van zaken wordt nu uitgezocht:

- (21) 1 B : ((...)) en ik denk dus dat we maar beter voor we oordelen vellen daar even op
2 : kunnen wachten. [30-1]

Bloms mening is hier niet alleen het predikaat van een onbepaald *we*, maar ook geformuleerd als een soort universele norm en zo maakt hij het de luisteraars gemakkelijk het met hem eens te zijn. In (22) wordt 'we' op een vergelijkbare manier gebruikt.

- (22) «Minister Jorritsma over een bommelding in de Tweede Kamer tijdens een Schiphol-debat»
1 J : ja ik hoop dat het een niks met het ander te maken hebben. je mag het
2 : overigens niet uitsluiten want eh::: ehm we merken dat discussies over
3 : de luchtvaart tot grote emoties althans bij bepaalde partijen leidt [38-3]

Jorritsma ondersteunt hier het standpunt «je mag niet uitsluiten dat het een niks met het ander te maken heeft» met het argument «we merken dat discussies over de luchtvaart tot grote emoties althans bij bepaalde partijen leiden». De luisteraars wordt het als volgt gemakkelijk gemaakt dit standpunt te delen. *i* De egocentrische referentie 'ik' wordt onhoorbaar gemaakt door het onbepaalde 'we.' *ii* Door het onbepaalde 'we' wordt elke luisteraar een potentiële referent, i.c. iemand die zich zou kunnen vinden in het argument. Vervolgens wordt het argument 'overtuigend' gemaakt door *iii* het in te leiden met het semi-factieve epistemische predikaat 'merken' (Field 1997), *iv* de stroman 'bepaalde partijen,' *v* de substantieel evaluatieve term 'emoties,' en *vi* 'althans bij bepaalde partijen', waarmee geïmpliceerd wordt dat er ook partijen zijn, die minder emotioneel reageren. Het cumulatieve effect van *iii-vi* zou voor de luisteraar voldoende kunnen zijn om de stap van potentiële referent naar referent te zetten, i.c. het met Jorritsma eens te zijn.

Het gebruik van het onbepaalde *we* kan dus gemotiveerd zijn door het gegeven dat een luisteraar zichzelf dan als referent kan beschouwen. Dit motief speelt mijns inziens ook een rol in die gevallen waar in plaats van een onbepaalde *we* ook 'er is/zijn' gebruikt zou kunnen worden, bijvoorbeeld in de veelvuldig voorkomende '*we hebben*'-constructies.

- (23) a G : ((...)) aan de andere kant heb ik het gevoel dat we door de bank genomen ehm
: meer vrijheid hebben dan in heel veel andere landen ((...)) [38-3]
- b G : ((...)) en net zoals we vroeger of nog steeds de milieuparaaf hebben bij het
: gemeentebestuur als het gemeentebestuur een beslissing neemt ((...)) [25-8]
- c G : en de politie gaat wat toch wat strenger toezien op die regels die we
: eigenlijk allang hebben. [31-1]

In (23 a-c) is 'we hebben' steeds substitueerbaar door 'er is/zijn', maar die substitutie zou afstand scheppen. In parafrases als «dat er ... meer vrijheid is» of «regels die er eigenlijk allang zijn», zijn de referenten uit het zicht verdwenen. Voor de gegeven voorbeelden geldt dat de luisteraar het niet eens hoeft te zijn met het 'meer vrijheid'-gevoel (a), en hij hoeft ook niet van het bestaan van 'de milieuparaaf' (b) of 'die regels' (c) af te weten. Maar het is wel zo dat hij vanzelfsprekend wordt beschouwd als iemand die meer vrijheid heeft, wiens gemeentebestuur bij een beslissing ook een milieuparaaf zet, of op wie 'die regels' ook van toepassing zijn.

Dit gebruik van het onbepaalde *we* is functioneel equivalent aan de 'muting of egocentric reference' waarbij een spreker zichzelf op de achtergrond plaatst door 'we' in plaats van 'ik' te gebruiken. Hier wordt 'we' in plaats van het referentloze 'er is/zijn' gebruikt. In beide gevallen maakt 'we' het mogelijk dat een luisteraar als referent kan fungeren.

5.2 Definitie en kenmerken van het onbepaalde *we*

Definitie Het onbepaalde *we* verwijst naar de geïnterviewde en tentatief naar de interviewer en het luisterende publiek.⁹ De primair relevante context is het interview als openbare spreeksituatie.

Kenmerken Het onbepaalde *we*:

- is in de 'muting of egocentric reference'-modus substitueerbaar door 'ik';
- is in 'we hebben'-constructies substitueerbaar door 'er is/zijn';
- kent in de 'muting of egocentric reference'-modus een optionele pronominale verschuiving + meervoud-deletie, als het gezegde door de hoorder in de indirecte rede aangehaald wordt:
We merken dat discussies ... → Jorritsma zei dat we merken dat discussies ...
We merken dat discussies ... → Jorritsma zei dat zij merkte dat discussies ...;
- verzet zich in 'we hebben'-constructies tegen een pronominale verschuiving:

Dat we meer vrijheid hebben ... → Jorritsma zei dat we meer vrijheid hebben ...

6. Besluit

In het voorgaande zijn drie contexten onderscheiden: het interview als lokale spreek-situatie, het interview als openbare spreek-situatie en de institutie als externe sociale structuur. Deze zijn vervolgens in verband gebracht met respectievelijk de interactionele, de situationele en de institutionele identiteit, en uitgaande van dit begrippenkader heb ik het gebruik van *we* in media-interviews onderzocht. Ik concludeer het volgende. Het onbe-

paalde *we* wordt gebruikt als de geïnterviewde zich op het luisterende publiek oriënteert, het parochiale *we* als hij het interview in goede banen wil leiden, het institutioneel zelfrefererende *we* als hij over de categoriegebonden activiteiten van de organisatie als een collectief spreekt. Het gebruik van de verschillende soorten *we* komt dus aardig overeen met de onderscheiden contexten en in die zin kunnen ze als relevante analytische categorieën beschouwd worden.

Die conclusie zou ik niet zonder meer willen trekken met betrekking tot het begrip 'identiteit.' Enerzijds denk ik dat de voorgaande analyse duidelijk maakt hoe de oriëntatie op de institutionele identiteit het institutioneel zelfrefererende *we* indiceert en de oriëntatie op de interactionele identiteit het parochiale *we*. Maar anderzijds kan het verband tussen context, identiteit en de geïndiceerdheid van een specifiek *we* niet altijd op een overtuigende wijze gelegd worden, bijvoorbeeld voor de context van het interview als openbare spreeksituatie en de situationele identiteit (in de definitie van het onbepaalde *we*, wordt de situationele identiteit dan ook niet als de primair relevante vermeld). Er kunnen twee oorzaken zijn waardoor zo'n verband niet gelegd kan worden.

De eerste is dat een situationele identiteit niet altijd tot stand gebracht wordt. Indicatief hiervoor is wellicht dat Mazeland (1995, p.74-77) geen problemen heeft met de identificatie van 'globale situationele identiteiten' want deze komen overeen met wat traditioneel onder institutionele rollen wordt verstaan: patiënt-arts, leraar-leerling. Die problemen zijn er wel met wat hij 'de moeilijkste categorie' noemt, de 'lokale situationele identiteiten.' Als voorbeeld daarvan noemt hij 'taak-gebaseerde identiteiten die slechts in een bepaalde fase in een gesprek van belang zijn, – bijvoorbeeld wanneer een deelnemer aan een werkspreking op grond van zijn takenpakket tot primaire spreker gemaakt wordt ten aanzien van een bepaald onderwerp' (Mazeland 1995, p.76). In media-interviews zouden de taken die 'aanleiding kunnen geven tot de constructie van een taak-gebaseerde identiteit' wel eens kunnen ontbreken.

De tweede oorzaak is dat de verschillende identiteiten in een hiërarchisch verband staan. In dat geval zou de situationele identiteit een 'lege' categorie zijn. Dat betekent niet dat een situationele identiteit niet tot stand gebracht kan worden, maar dat in voorkomende gevallen die identiteit *volledig* geconstitueerd wordt door een specifieke combinatie van de conversationele en de interactionele identiteit.

Of deze oorzaken een adequate verklaring bieden voor de problemen met het begrip (situationele) identiteit, kan aan de hand van dit onderzoek naar het gebruik van *we* in media-interviews niet vastgesteld worden. Wellicht biedt een onderzoek naar het gebruik van *ik* en *je* in media-interviews meer helderheid.

Noten

- * Ik dank twee anonieme beoordelaars van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 1 Uit het (bandopname)nummer aan het eind van elk fragment kan opgemaakt worden welke fragmenten uit hetzelfde interview afkomstig zijn. Waar dit nodig is, wordt het fragment voorafgegaan door een korte inleiding die, evenals parafrazen, wordt gemarkeerd met *guillemets*. Citaten worden aangegeven met enkele aanhalingstekens. Naar de schrijfwijze van sommige namen heb ik moeten gissen.

- 2 Fox (1987, p.18) omschrijft dit basispatroon als volgt: 'The first mention of a referent in a sequence is done with a full NP. After that, by using a pronoun the speaker displays an understanding that the preceding sequence has not been closed down.' In concreto: de eerste referentie wordt gerealiseerd met een volledige nominale constituent (eigenaam, persoonsnaam-substantief) en daarna gebruikt de spreker een voornaamwoord om duidelijk te maken dat de sequentie (bijvoorbeeld een aangrenzend paar, al dan niet voorzien van een presequentie, een insertiesequentie of een 'post-elaboration') nog niet is afgerond. Het gebruik van *wij* en *we* is hieraan analoog: de eerste referentie wordt gerealiseerd met *wij* en daarna gebruikt de spreker *we* om duidelijk te maken dat de sequentie nog niet is afgerond. In een aantal gevallen lijkt 'wij' gebruikt te worden om een verschil van mening met een andere organisatie te markeren. In (12) kan 'wij' (r.4) markeren dat er een meningsverschil is met het Openbaar Ministerie in Amsterdam, dat het ophangen van de poster wel bij voorbaat verboden heeft. Zo ook (15): «in tegenstelling tot andere organisaties beoordelen wij het gewogen lotingssysteem als het minst slechte». Ik heb echter geen methode kunnen vinden, waarmee aangetoond kan worden dat een meningsverschil het gebruik van 'wij' indiceert.
- 3 Ik gebruik 'indiceren' korthedshalve als een term die in constructies als 'X indiceert Y' geparafraseerd kan worden met 'X wijst op/geeft aanleiding tot Y' of 'Als X het geval is, ligt Y voor de hand/is Y aannemelijk.'
- 4 Het volgende is gebaseerd op onderzoek naar Engelse en Amerikaanse media-interviews. De te bespreken kenmerken hoeven dus niet zonder meer van toepassing te zijn op Nederlandse media-interviews.
- 5 Ik ben zo vrij geweest aan Mazelands (1995) taxonomie een eigen uitwerking te geven.
- 6 Voorzover mogelijk gebruik ik 'context' als overkoepelend, meer abstract begrip. De lokale spreesituatie, de openbare spreesituatie en de organisatie als interview-externe sociale structuur zijn concretisering van die abstracte context.
- 7 Merk op dat de formulering 'daar kunnen wij u geen informatie over geven' de connotatie heeft: 'dit is geprivilegieerde kennis waar u geen recht op hebt.'
- 8 Een tentatieve verwijzing houdt in dat de spreker de hoorder als het ware voorstelt de beslissing zichzelf al dan niet als referent te beschouwen nog even op te schorten.
- 9 Deze definitie wekt misschien bevreemding, want in (20) is Kamp evident geen referent. Deze tegenstrijdigheid kan opgelost worden met een 'dubbele bodem'-transformatie: de geïnterviewde is referent tenzij hij, zonder zich daarvan te distantiëren, een standpunt weergeeft dat evident niet het zijne is. Omdat dit geval in mijn materiaal maar één keer voorkomt, laat ik het in de definitie buiten beschouwing.

Bibliografie

- Baker, C. (1997).** Membership categorization and interview accounts. In D. Silverman (ed.) *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. (pp.130-143). London: Sage.
- Clayman, S.E. (1992).** Footing in the achievement of neutrality: the case of news-interview discourse. In P. Drew & J. Heritage (eds.) *Talk at work. Interaction in institutional settings*. (pp.163-198). Cambridge: Cambridge University Press.
- Drew, P. & Heritage, J. (1992).** Analyzing talk at work: an introduction. In P. Drew & J. Heritage (eds.) *Talk at work. Interaction in institutional settings*. (pp.3-65). Cambridge: Cambridge University Press.
- Field, M. (1997).** The role of factive predicates in the indexicalization of stance: a discourse perspective. *Journal of Pragmatics*, 27, 799-814.
- Fox, B. (1987).** *Discourse structure and anaphora. Written and conversational English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goffman, E. (1981).** Footing. In E. Goffman *Forms of talk*. (pp.124-159). Oxford: Basil Blackwell.
- Greatbatch, D. (1988).** A turn-taking system for British news interviews *Language in Society*, 17, 401-430.

Het gebruik van we/wij in media-interviews

- Grimshaw, A.D. (1994).** Referential ambiguity in pronominal inclusion: Social and linguistic boundary marking. In: A.D. Grimshaw, P.J. Burke, A.V. Cicourel, et al. *What's going on here? Complementary studies of professional talk* (pp.311-371). Norwood, NJ: Ablex publishing Corporation.
- Heritage, J. (1985).** Analyzing news interviews: aspects of the production of talk for an overhearing audience. In T. van Dijk (ed.) *Handbook of discourse analysis. Vol.3 Discourse and dialogue.* (pp.95-117). New York: Academic Press.
- Heritage, J. & D. Greatbatch (1991).** On the institutional character of institutional talk: the case of news interviews. In D. Boden & D.H. Zimmerman (eds.) *Talk and social structure. Studies in ethnomethodology and conversation analysis.* (pp.93-137). Cambridge: Polity Press.
- Jayyusi, L. (1984).** *Categorization and the moral order.* Boston, Routledge & Kegan Paul.
- Kitagawa, C. & A. Lehrer (1990).** Impersonal uses of personal pronouns. *Journal of Pragmatics*, 14, 739-759.
- Lammers, D.H. (1998).** Habermas en het taalgebruik van functionarissen. *Filosofie en praktijk*, 19, 20-32.
- Lammers, D.H. (1999).** Rechtvaardigingen als reconstructies van een institutie: een methodologische verkenning. *Taalbeheersing*, 21, 123-141.
- Mazeland, H. (1995).** Conversatie-analyse van communicatie in institutionele settings: te veel micro, te weinig macro? In H. Mazeland & C. Sauer (red.) *Communiceren, waarnemen, analyseren: bijdragen tot het taalbeheersingsonderzoek.* (pp.65-92). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Pander Maat, H., C. Driessen & H. van Mierlo (1986).** Nou: functie, contexten, vorm en betekenis. *Interdisciplinair Tijdschrift voor Taal- & Tekstwetenschap*, 6, 179-194.
- Pomerantz, A. (1984).** Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes. In J.M. Atkinson & J. Heritage (eds.). *Structures of social action. Studies in Conversation Analysis.* (pp.57-101). Cambridge: Cambridge University Press.
- Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech & J. Svartvik (1985).** *A comprehensive grammar of the English language.* London: Longman.
- Sacks, H. (1992).** *Lectures on conversation I.* Oxford: Blackwell.
- Schegloff, E. (1996).** Some practices for referring to persons in talk-in-interaction: a partial sketch of a systematics. In B. Fox (ed.) *Studies in anaphora.* (pp.437-485). Amsterdam: John Benjamins.
- Spiegelberg, H. (1973).** On the right to say 'we': a linguistic and phenomenological analysis. In G. Psathas (ed.) *Phenomenological Sociology. Issues and applications* (pp.129-156). New York: John Wiley and Sons.
- Wales, K. (1980).** Exophora re-examined: the uses of the personal pronoun 'we' in present-day English. *University of East Anglia Papers in Linguistics*, 14, 21-44.
- Williams, B. (1985).** *Ethics and the limits of philosophy.* London: Fontana Press.

De verwerking van stapsgewijze instructies

1. Inleiding

De kern van instructieve teksten wordt gevormd door procedures¹: aanwijzingen voor reeksen acties die de lezer van zo'n tekst moet uitvoeren om een bepaald doel te bereiken. In moderne instructieve teksten worden die procedures doorgaans aangeboden in de vorm van stapsgewijze aanwijzingen, gewoonlijk genummerd; soms in de vorm van tabellen of stroomschema's. Over de structuur van dergelijke stapsgewijze instructies is al veel gepubliceerd (onder meer Jansen & Steehouder, 1996; Becker-Mrotzek, 1997; Farkas, 1999).

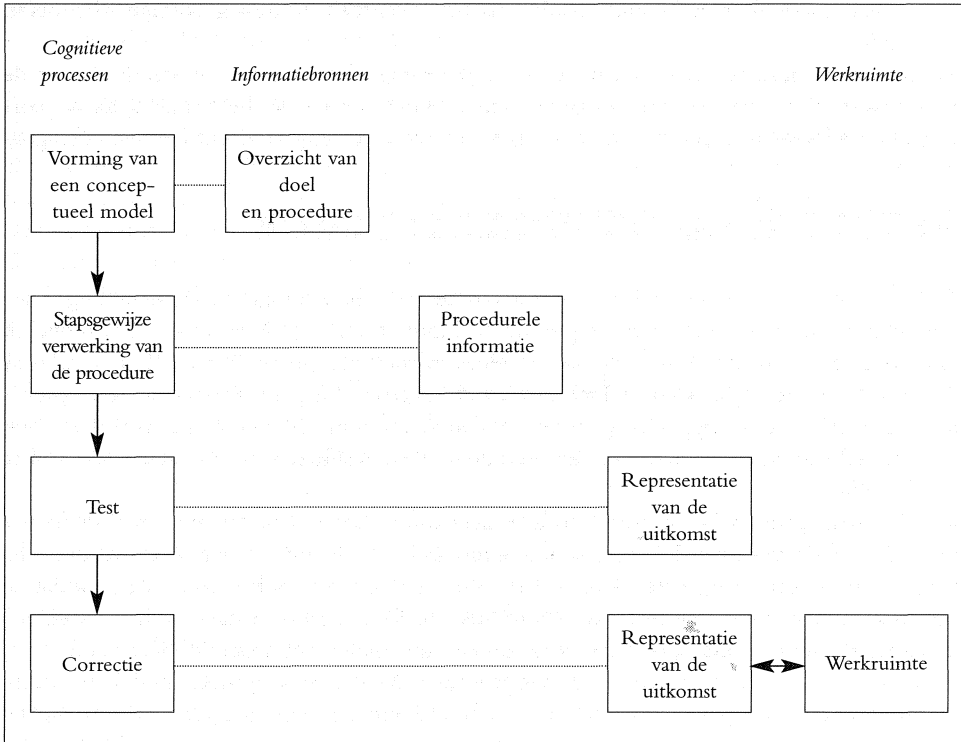
In dit literatuuroverzicht staat de vraag centraal hoe lezers dergelijke instructies precies verwerken; in andere woorden: hoe ze de instructies vertalen in een mentale representatie van de uit te voeren procedure. We beperken ons tot onderzoek waarin de onmiddellijke taakuitvoering centraal staat (het gebruik van een instructie als *job aid*), en we gaan in dit artikel slechts incidenteel in op onderzoek naar langere-termijneffecten, zoals het onthouden van procedures, de transfer van geleerde procedures naar nieuwe taken, en het ontwikkelen van automatismen.

Als structurerend uitgangspunt van ons overzicht kiezen we het model van Guthrie, Bennett, & Weber (1991) (Figuur 1). Dit model onderscheidt vier cognitieve processen die een rol spelen wanneer gebruikers van een technisch product (een apparaat of software bijvoorbeeld) aan de hand van een instructieve tekst een taak uitvoeren. Het model sluit aan bij modellen van het probleem-oplossingsproces. In een planningsfase stelt de probleemplosser vast wat hij wil bereiken (de uitkomst) en probeert hij een globaal overzicht te krijgen van wat hij moet doen om dat doel te bereiken (het plan). Samen worden die aangeduid als het *conceptueel model* van de taak. Vervolgens volgt hij stap voor stap een procedure,

Samenvatting

Stapsgewijze instructies in handleidingen en gebruiksaanwijzingen worden meestal onmiddellijk toegepast, dat wil zeggen dat de gebruiker afwisselend onderdelen van de instructies leest en de daarin beschreven acties uitvoert. In dit artikel wordt aan de hand van het model van Guthrie, Bennett, & Weber (1991) een overzicht gegeven van empirisch onderzoek naar de verwerking van instructies bij zulke onmiddellijke toepassing en naar de invloed van tekstuele variabelen op dit verwerkingsproces. Het blijkt dat in het bestaande onderzoek nog veel hiaten bestaan, met name als het gaat om de interactie tussen het lezen en het uitvoeren van handelingen.

De verwerking van stapsgewijze instructies

Figuur 1. Het model van Guthrie e.a. (1991) (met enkele detailwijzigingen)

een reeks handelingen die uiteindelijk tot het doel moet leiden. Tussentijds en aan het eind controleert de probleemoplosser of het (tussentijdse of uiteindelijke) product in orde is – dus of alles goed gaat. Gaat het niet goed, dan moet hij corrigeren. Die correctie kan zowel 'lokaal' zijn (één stap opnieuw doen, of anders uitvoeren) als 'totaal' (een heel nieuwe aanpak bedenken, omdat het blijkbaar niet lukt op de gekozen manier).

Deze processen vinden plaats in interactie met de instructieve tekst als informatiebron en met de 'werkruimte', bijvoorbeeld de apparaten en voorwerpen waarmee wordt gewerkt of het computerscherm. Een instructieve tekst moet dus informatie bevatten die de verschillende deelprocessen ondersteunt.

- De instructie moet duidelijk maken wat de uiteindelijke bedoeling is, en hoe de werkwijze er in grote lijnen uit ziet. Deze informatie moet de vorming van het conceptueel model ondersteunen.
- Om de stapsgewijze taakuitvoering te ondersteunen, moeten de uit te voeren stappen één voor één en in de juiste volgorde beschreven worden (in tekst of in beeld).
- De instructie moet ook duidelijk maken wat precies het resultaat van de procedure zal zijn, zowel van de afzonderlijke stappen als van de procedure als geheel. Die informatie moet gegeven worden op een manier die het de gebruiker mogelijk maakt om te controleren of hij het goed doet (illustraties zijn hier vaak het meest effectief).
- En ten slotte moet de instructie ook duidelijk maken wat er moet gebeuren als het doel

(of een subdoel) niet bereikt wordt, dus hoe eventuele fouten gecorrigeerd moeten worden.

We bespreken deze vier fasen nu in afzonderlijke paragrafen, met dien verstande dat we de laatste twee (controle en correctie) samennemen. Aan het eind van het artikel gaan we kort in op de onderzoeksvragen die volgens ons tot nu toe te weinig aandacht hebben gekregen.

2. Ondersteuning van de vorming van conceptuele modellen

Dat gebruikers van een apparaat of van software tot op zekere hoogte een voorstelling moeten hebben van de werking van dat product, is intuïtief duidelijk. Weliswaar is het mogelijk om 'domweg' door het uitvoeren van een reeks stappen een procedure uit te voeren, maar de kans dat het fout gaat door gebrek aan inzicht is groot. Als gebruikers geen conceptuele modellen hebben, of krijgen aangeboden, zullen ze die min of meer spontaan zelf vormen door te reflecteren op de acties die ze uitvoeren en de resultaten van die acties (Carroll & Mack, 1984).

Hoe belangrijk is het om een conceptueel model aan te bieden in een instructieve tekst? In publicaties over de zogenaamde *minimale handleiding* wordt wel betoogd dat achtergrondinformatie weggelaten kan worden omdat lezers die toch overslaan en omdat ze ook al doende een conceptueel model ontwikkelen. Daartegenover staat dat in verschillende experimenten is aangetoond dat conceptuele informatie wel degelijk effect heeft.

In het model van Guthrie wordt aangenomen dat een conceptueel model twee elementen bevat: een bepaalde voorstelling van de *uitkomst* van een procedure en een globaal overzicht van de *handelingen* die uitgevoerd moeten worden. Andere onderzoekers wijzen daarnaast op het belang van een voorstelling die de gebruiker van de instructie heeft van de werking van het apparaat of het *systeem* waarmee hij aan het werk is. We gaan op deze drie soorten modellen in.²

2.1 Aanbieden van een uitkomstmodel. Met een uitkomstmodel bedoelen we een voorstelling die de lezer van de instructie zich maakt van het gewenste resultaat (ofwel: het *doel* van de instructie). Deze informatie kan verschillende functies vervullen.

- helpen bij het selecteren van de juiste procedure,
- helpen bij het infereren van impliciete elementen in de instructie, en
- helpen bij het controleren of de instructie juist is uitgevoerd.

We beperken ons hier tot de eerste twee functies; op de derde komen we terug in de paragraaf over controleren en fouten herstellen.

De twee eerstgenoemde functies van uitkomstinformatie spelen een centrale rol in een aantal experimenten van Peter Dixon (1987c). Volgens Dixons 'hierarchical planning framework' vormt de lezer van een instructie een mentaal plan dat bestaat uit hiërarchisch geordende schematische voorstellingen van de uit te voeren acties. Deze schema's worden opgebouwd tijdens het lezen van de instructies. De uitkomstinformatie staat in deze hiërarchie boven de feitelijke stappen die uitgevoerd moeten worden, de 'component steps'.

In één van de experimenten van Dixon (1987c) zagen de proefpersonen op een monitor een paneel met meerdere lampjes en meerdere knoppen. Ze moesten een aantal zinnen lezen zoals

De verwerking van stapsgewijze instructies

- (1) a To turn light Y on, press button B;
- b Press button C, to turn light X on.

Na het lezen van iedere zin moest de beschreven actie uitgevoerd worden. In de helft van de instructies was het de bedoeling om het licht *aan* te doen, en in de andere helft was het de bedoeling om het licht *uit* te doen. Het bleek dat zinnen met de uitkomst-informatie voorop sneller gelezen werden dan zinnen met de actie-informatie voorop. Dixon concludeerde hieruit dat lezers inderdaad eerst uitkomst-informatie nodig hebben om het passende hiërarchische schema te kunnen selecteren.

Het experiment werd herhaald, met het verschil dat het doel nu steeds hetzelfde was: bij de helft van de proefpersonen moest het licht telkens *aan*, bij de andere helft telkens *uit*. Nu werden de zinnen met de actie-informatie voorop sneller gelezen. De proefpersonen wisten in dit geval immers al welk doelschema ze moesten selecteren en ze hadden de uitkomst-informatie dus niet meer nodig. Ze konden de instructie dan ook sneller uitvoeren wanneer ze direct de benodigde actie-informatie lazen.

Interessant zijn ook de experimenten (Dixon, 1987b) waarin proefpersonen een aantal simpele tekeningetjes moesten maken. Elke instructie bestond uit twee gedeelten:

- een gedeelte met ‘organizational’ informatie, dat wil zeggen een omschrijving van de bedoeling van de instructie (de *uitkomst-informatie*), en
- en een gedeelte met ‘component step’ informatie, dat wil zeggen aanwijzingen voor de uit te voeren handelingen (de *stappeninformatie*)³.

De proefpersonen zaten voor een monitor. Iedere proefpersoon kreeg 60 opdrachten van het volgende type.

- (2) a This will be a picture of a house. Draw a rectangle with a triangle on top.
- b Draw a rectangle and put a small half-circle on top. This will be a picture of a suitcase.

Bij 30 opdrachten stond de uitkomst-informatie voorop (zoals in de eerste zin hierboven), bij de andere 30 stond de stappeninformatie voorop (zoals in de tweede zin hierboven); beide soorten werden in willekeurige volgorde aangeboden. De proefpersonen moesten een knop indrukken om het eerste deel van de instructie te zien, en nogmaals om het tweede deel te zien. Daarna moesten ze de knop loslaten en de tekening gaan maken. Op die manier kon exact geregistreerd worden hoe lang de proefpersonen deden over het lezen van de twee onderdelen van de instructie.

De resultaten lieten zien dat de instructies met de uitkomst-informatie voorop veel beter werkten. De proefpersonen hadden minder tijd nodig om die instructies te lezen (dat gold zowel voor de instructie als geheel als voor de stappeninformatie – voor de leestijd van uitkomst-informatie maakte de volgorde niet uit). Bovendien bleek dat de tekeningen slechter waren als de uitkomst-informatie achteraan stond. Dat kwam met name doordat er dan meer *objectfouten* gemaakt werden: de onderdelen waren wel correct getekend, maar niet in de juiste verhoudingen of positie. Bij de instructies met uitkomst-informatie voorop werden 5% van de proefpersonen betrapt op conceptfouten; stond de uitkomst-informatie achteraan, dan steeg het percentage tot 10%. In die gevallen werden de deel stappen dus wel correct uitgevoerd, maar was het resultaat niet conform de uitkomst-informatie.

De resultaten van de verschillende experimenten van Dixon maken duidelijk dat instructies het snelst en het best verwerkt worden als de lezer vóór de eigenlijke procedure een uitkomstmodel kan vormen. Het laatst beschreven experiment maakt ook duidelijk hoe dat komt. Als de lezer zich beperkt tot de stappeninformatie (zoals *Draw a rectangle with a triangle on top*), dan moet hij zelf van alles toevoegen: moet de rechthoek op zijn kant of rechtop? Moet de driehoek met de punt naar boven of naar beneden? Moet het een gelijkbenige driehoek zijn? Die aanvullende informatie is af te leiden uit de uitkomstinformatie. Als die vooraf wordt gegeven, hoeft de lezer minder na te denken tijdens het lezen van de aanwijzingen, en wordt die dus sneller gelezen.

De vraag is nu wat er precies gebeurt als de uitkomstinformatie *achteraan* staat. Er zijn in principe twee mogelijkheden, zo betoogt Dixon.

- *buffering*: de lezer slaat de stappeninformatie op in een ‘buffer’ zonder nog een mentaal plan te vormen van de procedure; hij wacht daarmee tot de organiserende informatie binnenkomt.
- *guessing*: de lezer vormt tijdens het lezen van de stappeninformatie alvast een ‘voorlopig’ mentaal plan en hij corrigeert dat op het moment dat de organiserende informatie binnenkomt.

Het feit dat de proefpersonen in dit experiment twee keer zoveel objectfouten maakten bij instructies met de uitkomstinformatie achteraan suggereert dat er in elk geval bij hen sprake was van *guessing*, waarbij ze er niet in geslaagd zijn achteraf de goede correctie aan te brengen.⁴ Trouwens, als er sprake was van *buffering*, valt moeilijk te verklaren waarom de proefpersonen meer tijd nodig hadden als de stappeninformatie voorop stond: bufferen kost (vermoedelijk) geen extra tijd. Het ligt dus meer voor de hand dat lezers meteen al bij het lezen van de stappeninformatie een mentaal plan proberen op te bouwen. Enkele aanvullende experimenten van (Dixon, 1987a) ondersteunen deze theorie.

2.2 Aanbieden van een procedureel model. Het conceptueel model omvat niet alleen een voorstelling van het resultaat, maar kan ook een globale voorstelling van de te volgen *werkwijze* omvatten. Het gaat hierbij (nog) niet om de kennis van alle stappen in detail, maar om de ‘grote lijn’. Iemand die een fiets in elkaar moet zetten kan bijvoorbeeld een globaal plan in zijn hoofd hebben: (a) eerst het frame in elkaar zetten, (b) dan de spatborden, (c) het stuur, (d) de wielen, (e) de versnelling, (f) en ten slotte de remmen (bij een ander zal de volgorde misschien verschillen, maar de deeltaken zullen ongeveer hetzelfde zijn). Sommige geroutineerde puzzelaars doen iets vergelijkbaars: ze leggen eerst de randen, dan de gedeelten waarin veel details te zien zijn, en aan het eind de blauwe lucht.

In essentie kan een procedureel model op twee manieren geëxpliciteerd worden: door een (voorafgaande) advance organizer waarin de hoofdstappen worden geëxpliciteerd (eventueel grafisch), en door een hiërarchische organisatie van de tekst waarin de hoofdstappen als overkoepelende zinnen of kopjes in tekstblokjes fungeren (zie figuur 2).

Smith & Goodman (1984) deden een experiment waaruit bleek dat zo’n globale fasering in de vorm van een advance organizer hielp bij het lezen en toepassen van een instructie. Zij gaven proefpersonen een instructie om een elektrisch circuit in elkaar te zetten waarin een batterij, een aan/uitschakelaar en een gloeilampje waren opgenomen. De ene instructie bevatte alleen de uit te voeren stappen op een ‘laag’ niveau, bijvoorbeeld: *Draai een moer aan het eind van elke bout totdat hij de schroefdraad pakt*. In een tweede instructie werd overkoepelende informa-

De verwerking van stapsgewijze instructies

<p>Hoe opent u nieuwe poortnummers?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Neem de hoorn op 2 Wacht op de toon 3 Toets in: #87* 4 Toets uw pincode 5 Toets in: # 6 Wacht op de toon 7 Toets in: *81* 8 Toets het gewenste poortnummer 9 Toets in: # 10 Wacht op de toon 11 Herhaal de stappen 8, 9 en 10 als u meer poortnummers wilt openen 12 Toets in: # 13 Leg de hoorn neer 	<p>Hoe opent u nieuwe poortnummers?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Zoek verbinding <ul style="list-style-type: none"> • Neem de hoorn op • Wacht op de toon 2 Identificeer uzelf <ul style="list-style-type: none"> • Toets in: #87* • Toets uw pincode • Toets in: # • Wacht op de toon 3 Geef aan dat u poortnummers gaat openen <ul style="list-style-type: none"> • Toets in: *81* 4 Open de poortnummers <ul style="list-style-type: none"> • Toets het gewenste poortnummer • Toets in: # • Wacht op de toon • Herhaal stap 4 als u meer poortnummers wilt openen 5 Sluit het programmeren af <ul style="list-style-type: none"> • Toets in: # • Leg de hoorn neer
---	---

Figuur 2. Fragment uit de gebruiksaanwijzing van een huistelefooncentrale. De versie links bevat alleen instructies op een 'laag' niveau. In de versie rechts zijn de globale stappen toegevoegd.

tie toegevoegd, bijvoorbeeld *Installeer nog twee bouten die in contact moeten komen met de droge cellen*. Ondanks de extra tekst in de tweede instructie hadden de proefpersonen die deze versie kregen, 50% minder leestijd nodig dan de proefpersonen die de kortere tekst kregen. Ze konden de taak vervolgens net zo snel uitvoeren, maar ze maakten daar minder fouten bij. Het experiment laat dus zien dat informatie die de lezer helpt om een globaal conceptueel model van de taak te krijgen, het uitvoeren van de taak vergemakkelijkt.

Catrambone en Holyoak (1990) onderzochten of het aangeven van *subgoals* effect heeft bij het oplossen van wiskundige problemen. Ze lieten hun proefpersonen eerst enkele uitgewerkte problemen lezen, waarin de subgoals wel of niet aangegeven werden. Daarna moesten de proefpersonen zelf soortgelijke problemen oplossen. Zoals op basis van de resultaten van Smith en Goodman verwacht kon worden, ging dit beter wanneer ze van tevoren een uitwerking van een vergelijkbaar probleem hadden gelezen waarin de subgoals waren aangegeven.

Ook Dixon & Gabrys (1991) deden onderzoek naar de vraag hoe belangrijk kennis van de hoofdlijnen van een procedure zou zijn. Zij duiden die kennis aan als *conceptuele kennis* – een nogal vage term die bij verschillende onderzoekers niet altijd dezelfde lading dekt. De conceptuele kennis staat tegenover de *operationele kennis* van de concrete acties.⁵

Het belang van die conceptuele kennis komt onder meer aan het licht wanneer iemand een bepaalde taak moet uitvoeren met een ander apparaat dan waaraan hij gewend is: bij de *transfer* van een eerder aangeleerde procedure. Wie bijvoorbeeld een oude videorecorder inruilt voor een nieuwe, weet al wat de belangrijkste taken zijn die je ermee kunt uitvoeren, zoals instellen van de verschillende stations en van de tijd, opnemen en afspelen van een videoband, vooruit- en terugspoelen, het programmeren van een opname, vertraagd en ver-

snel afspelen, enzovoort. Wat nieuw is, dat zijn de acties en toetscombinaties die je voor de verschillende taken moet gebruiken. Maar het ligt voor de hand dat het bedienen van de nieuwe videorecorder een stuk gemakkelijker is dan het bedienen van de eerste recorder omdat de gebruiker al beschikt over de conceptuele kennis. Er is sprake van *kennis-transfer*: de kennis over de eerste videorecorder helpt bij het leren bedienen van de tweede.

In het experiment van Dixon & Gabrys (1991) moesten de proefpersonen eerst een bepaalde taak aanleren, namelijk het landen van een vliegtuig. Daartoe kregen ze een scherm met een wijzertje, een digitaal display, enkele lampjes en een bewegend assenstelsel. Ze kregen ook een bedieningspaneel met een joystick, een draaiknop en drie schakelaars. De procedure voor het laten landen van het vliegtuig bestond uit zeven stappen.

Wanneer de proefpersonen de taak onder de knie hadden (ze moesten net zo lang oefenen tot ze de taak tweemaal achter elkaar foutloos hadden uitgevoerd), kregen ze een *transfertaak*. Ze kregen een nieuw scherm met in principe dezelfde onderdelen als het eerste; ze zagen er alleen anders uit. Een deel van de proefpersonen kreeg te horen dat het hier ging om een ander type vliegtuig, en dat ze moesten leren om ook hiermee te landen. Een andere deel van de proefpersonen kreeg te horen dat het nu ging om een kernreactor, en dat ze moesten leren om die tot stilstand te brengen. Een derde deel van de proefpersonen kreeg een totaal ander paneel voor zich, waarmee ze met een robotarm de laaddeur van een vliegtuig moesten sluiten.⁶ De transfertaak was dus ófwel conceptueel én operationeel gelijkvormig aan de eerste (leren landen van een vliegtuig), ófwel conceptueel verschillend maar operationeel gelijkvormig (leren stoppen van de kernreactor), ófwel in alle opzichten nieuw (sluiten van de laaddeur) (vgl. Figuur 3).

De veronderstelling van de onderzoekers was dat conceptuele taakovereenkomst zou helpen bij het aanleren van de tweede taak. Maar dat kon in het experiment niet worden aangetoond. De proefpersonen die transfertaak 1 of 2 moesten aanleren deden dat sneller dan de proefpersonen die transfertaak 3 moesten aanleren, maar tussen transfertaak 1 en 2 was er geen significant verschil. Kennis van (en ervaring met) een procedure heeft dus wel invloed, maar dat zit niet in het conceptuele schema dat de proefpersonen hadden aangeleerd.

Omdat de resultaten zo onverwacht waren, besloten Dixon en Gabrys om het experiment nog eens over te doen, maar nu met twee verschillen. In de eerste plaats gebruikten ze nu langere procedures. Immers, misschien was de procedure van zeven stappen wel zo eenvoudig, dat de proefpersonen helemaal geen conceptuele kennis nodig hadden om overzicht te krijgen. In het nieuwe experiment bestond de procedure dus uit 30 stappen – dat is in elk geval te veel om in één keer te overzien.

Een tweede verschil was dat er een transfertaak werd toegevoegd die wel in conceptueel opzicht leek op de trainingstaak, maar die operationeel verschilde. Dus de procedure voor het laten landen van het nieuwe vliegtuig bestond hier wel uit dezelfde hoofdfasen, maar de concrete acties waren geheel verschillend. In zo'n geval heeft de proefpersoon dus niets meer aan de operationele kennis die hij in de trainingstaak heeft aangeleerd, dus moet alle 'winst' van de conceptuele kennis komen. De resultaten van dit tweede experiment kwamen overeen met die van het eerste experiment: operationele gelijkheid heeft wel effect, conceptuele gelijkheid niet.

De resultaten van deze twee experimenten zijn nogal opmerkelijk, omdat ze ingaan tegen het algemene principe dat het voor het leren van iets nieuws belangrijk is om de 'grote lijn' te vatten. Dixon & Gabrys opperen dat het misschien niet veel uitmaakt of je de

De verwerking van stapsgewijze instructies

<p><i>Training task: Plane A</i></p>	<p><i>Transfer task 1: Plane B (Conceptual & Operational similarity)</i></p>
<ol style="list-style-type: none"> 1 Keep plane level using joystick 2 Reduce thrust by turning knob 3 When altitude is 500 ft, lower landing gear. 4 Reduce thrust until plane has landed (altitude of 0) 5 Reduce thrust until speed is 20 knots and put on brakes 6 Reduce thrust until plane has stopped (speed of 0). 7 Turn off engine. 	<ol style="list-style-type: none"> 1 Keep plane level using joystick. 2 Reduce thrust by turning knob. 3 When altitude is 800 ft, lower landing gear. 4 Reduce thrust until plane has landed (altitude of 0) 5 Reduce thrust until speed is 30 knots and cut engine 6 Reduce thrust until plane has stopped (speed of 0). 7 Put on brakes.
<p><i>Transfer task 2: Reactor (Only Operational Similarity)</i></p>	<p><i>Transfer task 3: Open Cargo Doors with Robot Arm (No Similarity)</i></p>
<ol style="list-style-type: none"> 1 Keep control rods centered. 2 Lower rods by turning knob. 3 When temperature is 800°C, flush the reactor. 4 Lower rods until temperature is at normal level. 5 Lower rods until 20 cm above bottom, and turn off turbines. 6 Lower rods until 0 cm above reactor bottom 7 Lock rods in place. 	<ol style="list-style-type: none"> 1 Activate first arm part. 2 Open cargo hold doors. 3 Direct arm toward wreckage with joystick. 4 Extend arm with knob until it reaches wreckage. 5 If arm distance is 700 dm, switch to second part. 6 When arm has reached wreckage. turn on latching and retrieval switch 7 Close cargo hold doors.

Figuur 3. De instructies uit het eerste experiment van Dixon & Gabrys (1991)

‘grote lijn’ of de details onthoudt – als je maar *iets* onthoudt. Maar erg overtuigd zijn ze daar niet van.

Een mogelijkheid die ze niet opperen is dat de kennis die we opdoen door bepaalde dingen te *doen*, méér van invloed is dan de kennis die we opdoen door bepaalde dingen *mentaal* te verwerken. De operationele informatie in de procedures betreft immers de stappen die de proefpersonen feitelijk hebben uitgevoerd, terwijl de conceptuele kennis een soort ‘gedachtenstructuur’ is die daar als het ware overheen wordt gelegd. Het zou kunnen zijn dat zo’n gedachtenstructuur wel helpt als we instructies lezen en proberen te onthouden, terwijl hij veel minder belangrijk is als we de instructies slechts uitvoeren.

2.3 Het belang van een systeemmodel. Moet iemand die met een apparaat werkt, ook weten hoe dat apparaat zelf werkt? Hoeveel kennis moet je hebben van wat er ‘binnen in’ het apparaat gebeurt? Intuïtief beantwoorden veel mensen deze vraag ontkenkend. “Vertel maar wat ik moet doen, van de techniek van het apparaat hoef ik niets te weten.” Bij nader inzien ligt het toch minder simpel. Als bijvoorbeeld computergebruikers geen idee hadden hoe een hard disk in elkaar zat, zouden ze de grootste problemen krijgen met het opslaan en

terugvinden van hun documenten. Met het begrip van directories en subdirectories (mappen en submappen), wordt het een stuk makkelijker.

Wie wat meer technische achtergrond heeft, zal onmiddellijk tegenwerpen dat de directorystructuur niet écht beschrijft hoe de hard disk is opgebouwd. De hard disk bestaat uit sectoren en clusters. De voorstelling die de (beginnende) gebruiker krijgt, klopt dus niet met de werkelijkheid, maar die voorstelling is wel geschikt om te dienen als ondersteuning van het werken met de hard disk. Totdat de gebruiker de harde schijf gaat defragmenteren – dan blijkt het model niet te werken. Men spreekt in zo'n geval van een *surrogaatmodel* (Young, 1983): een voorstelling van de werking van een systeem of product die niet helemaal klopt, maar voldoende geschikt is om ermee te kunnen werken.

Het effect van (extra) uitleg over het systeem is voorwerp van onderzoek geweest in veel experimenten. In het eerder genoemde onderzoek van Smith & Goodman (1984) werd behalve het effect van structurerende informatie ook het effect van systeembeschrijvende informatie onderzocht. Eén van de tekstversies in dat onderzoek bevatte een mix van structurerende en systeembeschrijvende informatie (de functionele versie). Deze versie leidde tot een zelfde winst als de structurerende versie vergeleken met de versie waarin de stappen alleen op een 'laag' niveau werden aangeboden.

Het belang van systeeminformatie is onder meer aangetoond in een experiment van Kieras en Bovair (1984) waarin proefpersonen stapsgewijze instructies aangeboden kregen. Het bleek dat ze beter presteerden als ze er een schema bij kregen van de werking van het apparaat dat ze moesten monteren. In dit experiment was echter geen sprake van onmiddellijke taakuitvoering: de proefpersonen moesten de procedure leren en later uitvoeren zonder de instructie.

Ummelen (1997, 1998) laat zien dat onder de noemer 'systeeminformatie' of 'declaratieve informatie' uiteenlopende soorten informatie schuilgaan, waardoor het moeilijk is om uit de bestaande onderzoeksliteratuur heldere conclusies te trekken. In haar eigen onderzoek wordt onder declaratieve informatie verstaan informatie die kenmerken van de software beschrijft, zowel wat betreft de interface (betekenis van wat er op het scherm te zien is), als wat betreft de operaties die 'in de computer' plaatsvinden met de door de gebruiker ingevoerde data. In het eerste experiment van Ummelen (1997) moesten de proefpersonen een aantal taken uitvoeren met het (onbekende, onhandige) spreadsheetprogramma QubeCalc. De studenten kregen op een tweede computerscherm een handleiding aangeboden, waarin blokken met procedurele informatie (*Wat moet je doen?*) en declaratieve informatie (*Wat is het en hoe werkt het?*) waren opgenomen. De blokken waren echter wazig gemaakt, zodat ze niet te lezen waren. Door met de muis op een blok te klikken konden de studenten de informatie leesbaar maken. Door nu precies te registreren wanneer de studenten op welke blokken klikten, kon Ummelen nagaan hoe vaak er op de verschillende soorten blokken werd geklikt en hoe lang de studenten naar zo'n blok keken.

Een eerste conclusie uit het onderzoek was dat de studenten méér belangstelling hadden voor procedurele informatie dan voor declaratieve informatie. Procedurele blokken werden vaker aangeklikt en langer gelezen (de verhouding was ongeveer 60–40, zowel in het aantal keren dat er geklikt werd als in de leestijden). Aan het onderzoek namen zowel proefpersonen deel die zich in een 'leersituatie' bevonden (studenten zonder ervaring met spreadsheetprogramma's die de opdracht kregen om het programma te leren kennen) als studenten in een 'naslagsituatie' (studenten met veel ervaring die niet hoefden te leren, maar

alleen een taak moesten uitvoeren). Uit de resultaten bleek dat – zoals te verwachten – de beginners meer tijd besteedden aan de handleiding. Maar bij de keuze tussen procedurele en declaratieve informatie waren er geen noemenswaardige verschillen.

In een tweede experiment kreeg de helft van de proefpersonen een andere handleiding aangeboden, namelijk een met alléén procedurele informatie. Op die manier kon Ummelen nagaan wat het effect was van de declaratieve informatie. Uit dit experiment bleek dat er geen verschillen waren bij de onmiddellijke taakuitvoering: de beide groepen deden dat even snel (ondanks dat één van de groepen tweemaal zoveel tekst had) en even nauwkeurig. Maar bij een natoets na bleek dat proefpersonen die wél declaratieve informatie hadden gehad, meer *inzicht* hadden in het programma, en beter *problemen* konden verklaren en oplossen.

Het onderzoek van Ummelen laat zien dat – in het geval van de handleiding bij QubeCalc – computergebruikers wel degelijk belangstelling hebben voor declaratieve informatie, en dat declaratieve informatie nuttig is bij uitgestelde taakuitvoering.

In een vergelijkbaar onderzoek van Karreman & Steehouder (2000) konden de resultaten van Ummelen niet bevestigd worden. In dit geval ging het niet om een softwareprogramma maar om het programmeren van een telefoonsysteem. Er waren vier varianten van de handleiding: één met alleen procedurele informatie, één met procedurele en werkingsinformatie (over de werking van het systeem), één met procedurele informatie en toepassingsinformatie (over toepassingsmogelijkheden van het systeem), en één met alle drie de soorten informatie. Ook in dit onderzoek lazen de proefpersonen de declaratieve informatie wel. Maar noch bij de onmiddellijke taakuitvoering, noch bij de uitgestelde taakuitvoering werden effecten van de twee soorten declaratieve informatie gevonden. Declaratieve informatie had ook geen invloed op de kennis over het telefoonsysteem. De proefpersonen moesten na afloop een vragenlijst invullen. De scores van de proefpersonen in de verschillende groepen verschilden niet significant van elkaar.

Wanneer we het experiment van Ummelen en dat van Karreman & Steehouder vergelijken, dringt zich de suggestie op dat de invloed van declaratieve informatie afhankelijk is van kenmerken van de interface van het systeem. In het geval van Qubecalc was de interface, hoewel verwarrend, min of meer 'betekenisvol': de verschillende commando's en menuopties hadden een zekere structuur en hun namen waren min of meer functioneel (zoals: ADD COLUMN of INSERT VALUE). In de declaratieve informatie werd er ook vaak verwezen naar de interface van het programma. Bij het telefoonsysteem dat door Karreman & Steehouder gebruikt werd, was de interface die van een normaal telefoontoestel: de cijfers 0–9, #, * en O. Deze interface heeft geen functionele betekenis. De codes die ingetoetst moeten worden om bepaalde functies in te stellen zijn willekeurig. In dat laatste geval lijkt kennis over de werking van het systeem niet relevant te zijn om procedures te kunnen onthouden of reconstrueren.

3. Stapsgewijze procedures interpreteren en uitvoeren

In de vorige paragraaf zagen we hoe verschillende mentale modellen een rol kunnen spelen bij het begrijpen en uitvoeren van instructies. Lezers vormen abstracte voorstellingen van de taak, de uitkomst of het systeem en kunnen dankzij die voorstellingen de taak beter en sneller uitvoeren. Die modellen kunnen al in het hoofd van de lezer zitten in de vorm van voorkennis, maar ze kunnen ook in een instructieve tekst worden aangeboden in de

vorm van aanvullende informatie. De tekst fungeert dan als een extern geheugen.

In deze paragraaf bespreken we nog meer factoren die een rol kunnen spelen bij het lezen en begrijpen van instructies. Het gaat hierbij niet zozeer om het inpassen van de instructie in een mentaal plan, maar om het eigenlijke lezen en begrijpen van wat er staat.

3.1 Schakelend lezen. In de praktijk proberen mensen niet om de stappen van een procedure te onthouden, maar gaan ze stap-voor-stap aan het werk. Ze lezen een aanwijzing in de instructie, voeren die uit, controleren eventueel of het goed gaat, en keren dan terug naar de instructie voor de volgende stap. Door Jansen & Steehouder (1989) is deze manier van werken *schakelend* (*switching*) lezen gedoopt.

In een experiment van Dixon (1982) bleek hoe belangrijk dat schakelend lezen kan zijn. De proefpersonen kregen een apparaat met verschillende lampjes, metertjes en knoppen, en ze moesten instructies uitvoeren van het type *To get the gamma meter above 20 hold the right button down*. Elke instructie bestond uit vier van zulke stappen. Een deel van de proefpersonen moest eerst alle vier de stappen lezen voordat de taak uitgevoerd kon worden. De andere proefpersonen mochten na elke stap de beschreven actie uitvoeren (dus schakelend lezen). Wat bleek? De eerste groep (eerst alles lezen) had twee maal zoveel leestijd nodig. Zoveel tijd gaat er blijkbaar zitten in het memoriseren van de informatie. Wat erger was: deze proefpersonen maakten *acht* maal zoveel fouten bij het uitvoeren van de taak als de groep die schakelend mocht lezen.

Het belang van goed *schakelen* bij het gebruik van instructieve teksten wordt onder meer duidelijk uit onderzoek van Jansen & Steehouder (1989). Het ging daar om mensen die formulieren moesten invullen, en daarbij natuurlijk af en toe de toelichting moesten raadplegen. Daarin stond bijvoorbeeld uitleg over een begrip als 'economische huurwaarde van de woning'. Natuurlijk wilden de invullers alles daarover weten wat ze nodig hadden om de vraag op het formulier goed te beantwoorden – maar ook niet méér dan dat. Het probleem was nu dat invullers ófwel te vroeg dachten dat ze alle noodzakelijke informatie nu wel hadden, ofwel te laat. In het eerste geval stopten ze te vroeg met lezen, waardoor ze fouten maakten bij het beantwoorden van de vraag. In het tweede geval hadden ze niet alleen tijd verloren door onnodige informatie te lezen, maar soms raakten ze ook in de war omdat ze die onnodige informatie verwarden met de informatie die wél nodig was, of omdat ze de eerder gelezen informatie alweer waren vergeten. Het was dus een probleem om doeltreffend te schakelen tussen het formulier en de toelichting.

In een experiment van Boekelder & Steehouder (1998) is gekeken naar het schakelgedrag van proefpersonen die aan de hand van een instructie een kamerthermostaat moesten programmeren. Ze kregen daarvoor een gebruiksaanwijzing waarin de werkwijze stap voor stap was beschreven. Bij een deel van de proefpersonen waren de stappen gewoon achter elkaar beschreven, bij een ander deel werden de stappen gescheiden door horizontale lijnen, en bij een derde groep stonden er ook horizontale lijnen in de tekst, maar nu soms op 'verkeerde' plaatsen (tussen zinnen die bij dezelfde stap hoorden). De proefpersonen moesten hardop lezen terwijl ze stap voor stap de taak uitvoerden. Aan de hand van video-opnamen werd nagegaan op welke momenten ze precies 'schakelden' van tekst naar thermostaat, en terug.

Wat bleek? Als de stappen gewoon achter elkaar werden beschreven, schakelden de proefpersonen vrij redelijk elke keer nadat ze de informatie over één stap hadden gelezen. Maar dat ging de nodige keren fout: dan schakelden ze te vroeg of te laat. Bij de tekstversie met

De verwerking van stapsgewijze instructies

de horizontale lijnen op de goede plaats, schakelden ze beter; de lijn fungeerde dus als een signaal dat je moest schakelen. Bij de versie met lijnen op de verkeerde plaats bleek dat de proefpersonen veel vaker op het verkeerde moment gingen schakelen, namelijk daar waar de lijn stond. Ze lieten zich dus meer leiden door die lijnen dan door de inhoud van de tekst.

De manier waarop mensen precies schakelen tussen tekst en toepassing verdient diepgaander onderzoek. Een van de tekstsoorten waar het belangrijke consequenties kan hebben is de on-line help bij computerprogramma's. Daar komt immers de informatie op hetzelfde scherm te staan waarop ook de taak uitgevoerd moet worden. Blijft de helpinformatie op het scherm tijdens het uitvoeren van de taak, dan komt de gebruiker soms ruimte te kort. In sommige programma's verdwijnt de help dan ook zodra je weer aan het werk gaat. Je moet dan dus alles lezen voordat je schakelt. In andere programma's blijft de help staan, maar moet de gebruiker de help opzij schuiven of het helpvenster verkleinen om aan het werk te kunnen gaan (veel gebruikers klikken de help dan weg – om even later te ontdekken dat ze die toch nog weer nodig hebben). Het zou voor interface-ontwerpers de moeite waard zijn om meer te weten over schakelgedrag van computergebruikers!

3.2 Het begrijpen van een instructie. Er is erg veel onderzoek gedaan naar de vraag welke kenmerken van woordkeus en zinsbouw van invloed zijn op het gemak waarmee mensen zinnen begrijpen. We beperken ons hier tot enkele factoren die specifiek zijn onderzocht bij handelingsinstructies.

De aanwezigheid van een handelingswerkwoord

Kenmerkend voor instructies is dat het gaat om handelingen die proefpersonen moeten uitvoeren. Maar die handelingen hoeven niet per se letterlijk als handelingen geformuleerd te zijn. Vergelijk de volgende formuleringen.

- (3) a Print nu het document
- b Nu kun je het document printen
- c Nu kan een printopdracht gegeven worden
- d Het document is nu klaar om geprint te worden

De eerste variant is de meest expliciete instructie, omdat er *handelingswerkwoord* gebruikt wordt (printen) en omdat de gebiedende wijs wordt gebruikt. Maar betekent dat ook dat die variant de beste is?

Dixon, Faries, en Gabrys (1988) deden drie experimenten waarin ze de rol van het handelingswerkwoord onderzochten door proefpersonen instructies te laten lezen op een computerscherm. Om de instructie te kunnen lezen, moesten ze op een knop drukken; om de instructie uit te voeren, moesten ze nogmaals op een knop drukken. Op deze manier konden de onderzoekers exact meten hoeveel leestijd de proefpersonen nodig hadden. In het eerste experiment moesten de proefpersonen figuren tekenen. In de instructies daarvoor stond het handelingswerkwoord ofwel vooraan, ofwel achteraan.

- (3) a Draw a picture of a wagon with two circles underneath a long rectangle. (handelingswerkwoord vooraan).
- b With two circles underneath a long rectangle draw a picture of a wagon. (handelingswerkwoord achteraan)

In het tweede experiment moesten de proefpersonen een andere taak uitvoeren, namelijk het draaien aan een knop om een meter op de juiste stand te zetten. Ook in de instructies voor deze taken stond het handelingswerkwoord ofwel vooraan, ofwel achteraan.

- (5) a Turn the left knob to set the top meter to 20. (handelingswerkwoord vooraan)
 b To set the top meter to 20 turn the left knob. (handelingswerkwoord achteraan)

Bij het eerste experiment traden geen verschillen in leestijd op tussen de verschillende soorten zinnen, maar bij het tweede experiment wel. Daar werden de zinnen met het handelingswerkwoord voorop sneller gelezen. Dixon e.a. denken dat in het eerste experiment de proefpersonen meer vertrouwd zijn met de taak (ze weten dat ze moeten tekenen) dan in het tweede experiment. In dit experiment was de taak niet direct duidelijk. Met een knop kun je namelijk verschillende dingen doen: indrukken, draaien. De conclusie is dus dat het alleen belangrijk is dat het handelingswerkwoord vooraan staat als de uit te voeren handeling van tevoren nog niet bekend is. Is de uit te voeren handeling wel bekend, dan maakt het niet uit op welke plaats het handelingswerkwoord staat.

Aardiger (en overtuigender) is het derde experiment dat Dixon e.a. lieten volgen op het bovenstaande. Ze lieten proefpersonen vier kookrecepten lezen, waarin telkens twee 'experimentele zinnen' stonden. De helft van de proefpersonen kreeg bijvoorbeeld de tekst

- (6) a Soften 4 tablespoons of butter by leaving it at room temperature. In a deep bowl cream the softened butter by beating and mashing it against the side of the bowl.

en andere proefpersonen kregen op dezelfde plaats in de tekst de tekst

- (6) b In a deep bowl cream 4 tablespoons of softened butter by beating and mashing it against the side of the bowl.

In de eerste tekst wordt expliciet aangegeven dat de boter zacht gemaakt moet worden (en hoe dat moest gebeuren). In de tweede tekst moet de lezer uit het bijvoeglijk naamwoord (*softened*) afleiden dat er een actie moest plaatsvinden. Na het lezen van de vier recepten moesten de proefpersonen proberen om ze uit het hoofd weer op te schrijven. Wat bleek? Proefpersonen met weinig kookervaring vermeldden de experimentele stappen vaker als die als expliciete handelingen waren geformuleerd (47%) dan wanneer ze impliciet waren geformuleerd (32%). Maar bij proefpersonen met veel kookervaring maakte het niet uit: van hen herinnerde 53% zich de experimentele stap, hoe die ook geformuleerd was.

Dixon, Harrison, & Taylor (1993) lieten proefpersonen een instructie over het gebruik van een uitrusting voor diepzeeduiken lezen waarin de acties op drie verschillende manieren waren aangeduid:

- door middel van een transitief werkwoord in de imperatief: *Hold the first stage of the regulator in your right hand and ...*
- indirect, doordat een adjectief verwijst naar de (uitgevoerde) handeling: *With the first stage of the regulator held in your right hand*
- impliciet, door enkel het resultaat te vermelden: *With the first stage of the regulator in your right hand ...*

De verwerking van stapsgewijze instructies

De helft van de proefpersonen kreeg vooraf een tekst te lezen met relevante achtergrondinformatie en de andere helft kreeg een tekst te lezen met irrelevante achtergrondinformatie. Uit de resultaten van het experiment bleek dat de proefpersonen die relevante achtergrondinformatie lazen, zich meer acties konden herinneren. Interessanter was echter dat de proefpersonen in *beide* groepen meer acties noemden die in de tekst met een werkwoord of een adjectief waren weergegeven dan acties die impliciet waren gelaten. Anders dan in het experiment met de kookrecepten was er dus geen interactie tussen formulering en voorkennis van de lezer. Maar toen Dixon c.s. de proefpersonen op een andere manier in groepen verdeelden (een groep met mensen die al eens gedoken hadden en een groep mensen die dat nog nooit gedaan had) kregen ze wel de verwachte resultaten. De mensen die al eens gedoken hadden, konden zich alle acties in gelijke mate herinneren en de formulering had bij hen geen invloed. Blijkbaar werkt 'ervaringskennis' anders dan kennis die uit een tekst is opgedaan.

Het experiment werd herhaald, met het verschil dat nu aan de proefpersonen niet gevraagd werd welke acties ze zich herinnerden. In plaats daarvan kregen ze een lijst met acties te zien en werd ze gevraagd welke ze herkenden uit de gelezen tekst. Nu werden de drie zinsconstructies in gelijke mate herkend. Dixon e.a. verklaarden dit onverwachte resultaat als volgt. Ze veronderstellen dat impliciete acties lager in de hiërarchie staan dan handelingswerkwoorden en daarvan afgeleide adjectieven. Als proefpersonen zich een actie moeten herinneren, concentreren ze zich op de belangrijkste stappen van de procedure ('the top levels of the mental plan hierarchy') en slaan ze minder belangrijke informatie over, ook al zouden ze deze informatie nog wel uit hun geheugen kunnen opdiepen. Als proefpersonen een actie moeten herkennen doorzoeken ze het hele mentale plan, zowel de hogere als de lagere regionen.

Uit de twee experimenten van Dixon, Harrison en Taylor kan geconcludeerd worden dat het belangrijk is om uit te voeren acties expliciet te formuleren met behulp van handelingswerkwoorden als de instructie bedoeld is voor onervaren gebruikers.

De aanwezigheid van negaties

In een aantal psychologische experimenten is al duidelijk dat zinnen met ontkenningen moeilijker te verwerken zijn dan zinnen zonder ontkenningen. In het algemeen geldt dat ook voor instructies. Jones (1966) bijvoorbeeld gaf proefpersonen instructies als *Markeer de nummers 1, 3, 4, 6 en 7*, terwijl andere proefpersonen de instructie kregen: *Markeer alle nummers behalve 2, 5 en 8*. De eerste groep maakte minder fouten en was sneller dan de tweede, ondanks dat de tweede minder getallen moest onthouden. In een onderzoek van File & Jew (1973) kregen vliegtuigpassagiers veiligheidsinstructies te lezen en werd ze later gevraagd om die te herhalen. Het bleek dat de proefpersonen sterk geneigd waren om in hun antwoorden de bevestigende vorm te kiezen en dat instructies minder goed onthouden werden als ze met een ontkenning waren aangeboden.

Een interessante uitzondering betreft het onderzoek van Wright & Wilcox (1979). Zij onderzochten onder andere of er verschillen in verwerkingstijd bestaan tussen zinnen met een enkele ontkenning en zinnen met een dubbele ontkenning. Ze lieten proefpersonen zinnen lezen als:

- (7) a Do not press if the letter is P (enkele ontkenning)
- b Do not press unless the letter is P (dubbele ontkenning)

Na het lezen van een zin moesten de proefpersonen zo snel mogelijk beslissen om wel of niet op de knop voor zich te drukken. Het bleek dat zinnen met een dubbele ontkenning tot snellere reacties en minder fouten leidden dan zinnen met een enkele ontkenning. Een verklaring hiervoor wordt gegeven door Bovair & Kieras (1991). Zij zien deze resultaten als een bewijs dat er bij de interpretatie van een instructie sprake moet zijn van twee fasen: de vorming van een semantische interpretatie van de zin, en de vorming van een mentaal plan. Dat plan moet volgens hen bestaan uit een als-dan regel (een productieregel) waarin het tweede deel de actie representeert. De gebruiker moet dus de volgende transformaties maken:

- (8) a Do not press if the letter is P \rightarrow If the letter is P, do not press \rightarrow If the letter is not P, press.
 b Do not press unless the letter is P \rightarrow If the letter is P, press

Het is volgens Bovair & Kieras gemakkelijker om de hele zin van negatief in positief om te zetten dan om de ontkenning 'over te hevelen' van de actie naar de conditie. Dat zou verklaren waarom de dubbele ontkenning hier tot betere resultaten leidt.

Zinsvolgorde

Uit de eerst beschreven onderzoeken van Dixon en anderen kan geconcludeerd worden dat instructieve zinnen sneller gelezen worden als de uitkomstinformatie voorop staat, mits de lezer nog niet weet wat het doel van de instructie is; anders kan beter de concrete actie-informatie voorop staan.

Er zijn nog andere volgordevariabelen waarmee geëxperimenteerd is. Wright & Wilcox, (1987) lieten proefpersonen instructies uitvoeren van het type

- (9) a Draw a circle above a cross (voorzetsel in het midden)
 b Above a tick draw a square (voorzetsel aan het begin)
 c Draw a triangle with a diamonds in it (voorzetsel aan het eind)

Uit de experimenten bleek dat de instructies sneller werden gelezen als ze dezelfde structuur hadden als de direct voorafgaande instructie. Consistentie in de zinsbouw maakt het lezen dus gemakkelijker. In een tweede experiment werd nagegaan of een 'herhaaleffect' ook optreedt als niet de zinsbouw, maar de inhoud herhaald wordt (bijvoorbeeld *draw a circle above a cross* vergeleken met *draw a cross with a circle above it*). Het bleek dat door de herhaling de *leestijden* nu niet korter werden, maar wel de tijden die de proefpersonen nodig hadden om na te denken voordat ze gingen tekenen.

Afgezien van het consistentie-effect bleek dat zinnen met de plaatsbepaling in het midden sneller werden gelezen dan de andere twee. Verder bleek dat de volgorde waarin de twee objecten werden getekend, vooral werd bepaald door de volgorde waarin ze in de instructie werden genoemd. De voorkeur om met een bepaalde vorm te beginnen (bijvoorbeeld eerst een cirkel) en de voorkeur voor een bepaalde richting (bijvoorbeeld van boven naar beneden) hadden veel minder invloed.

Conclusies

Uit het besproken onderzoek kan geconcludeerd worden dat instructies het snelst en het best worden gelezen en uitgevoerd als ze zo expliciet en direct mogelijk zijn, en als de volgorde van de onderdelen correspondeert met de volgorde waarin ze gebruikt moeten worden bij de opbouw van het mentaal plan. Het onderzoek van Dixon suggereert echter dat formuleringskwesties minder relevant zijn als de lezer voldoende ervaring heeft met de taak. Daarbij moet *ervaring* (= zelf uitgevoerd hebben) wellicht onderscheiden worden van *voorkennis* (= erover gelezen hebben).

4. Controle en correctie

Bij het uitvoeren van procedures is het herkennen en herstellen van fouten een essentiële factor. Daar is dan ook veel onderzoek naar gedaan binnen de ergonomie. De rol van de instructieve tekst is daarbij schromelijk verwaarloosd. Een uitzondering is het onderzoek van Lazonder (1994). In een reeks experimenten werd nagegaan wat het effect was van fouteninformatie in handleidingen voor (beginnende) computergebruikers. De aangeboden fouteninformatie bestond uit drie componenten: detectie (wat gebeurt er?), diagnose (wat is er aan de hand?) en remedie (wat is er aan te doen?). Uit het onderzoek bleek dat toevoeging van fouteninformatie aan instructies een positief effect had op uitgestelde taakuitvoering (effecten op onmiddellijke taakuitvoering zijn niet gemeten). In een van de deelonderzoeken (Lazonder 1994, p. 83-90) werden acht proefpersonen geobserveerd die met een tekstverwerkingsprogramma moesten leren omgaan met behulp van een minimale handleiding waarin relatief veel fouteninformatie was opgenomen. Wanneer proefpersonen fouten maakten, ontdekten ze dat in 37% van de gevallen na het lezen van de fouteninformatie in de handleiding, in de andere gevallen na te kijken naar het scherm. Voor het verbeteren van de fouten werd de fouteninformatie in 72% van de gevallen gebruikt.

In de adviesliteratuur over instructies wordt vaak aanbevolen om expliciet aan te geven wat het gevolg is van bepaalde actie, zodat de gebruiker kan controleren of het goed gaat. Zowel Guthrie e.a. (1991) als Wright (1998) onderstrepen het belang van dit soort informatie. Van der Meij & Gellevis (1998) gaan specifiek in op het belang van illustraties (in casu schermafbeeldingen) als hulpmiddelen voor het verifiëren van de juiste gang van zaken. In geen van deze publicaties wordt echter verwezen naar empirisch onderzoek naar de effecten van zulke informatie op het detecteren en corrigeren van fouten.

Op intuïtieve gronden lijkt het logisch dat de controle over het correcte verloop van een procedure een zowel globale als een lokale dimensie heeft. Met de globale dimensie bedoelen we dat uitvoerders van een taak het tussentijds resultaat steeds vergelijken met het gewenste eindresultaat, het doel van de procedure. Wie bij het monteren van een rolgordijn merkt dat het gordijn scheef zit, zal dat opvatten als een signaal dat er iets verkeerd gaat. Het ligt voor de hand dat uitkomstinformatie (zie 2.1) een belangrijke rol speelt.

Met de lokale dimensie bedoelen we uitkomstverwachtingen van afzonderlijke handelingen. Wie bijvoorbeeld een schroef rechtsom draait, verwacht dat die verder in de plank zal verdwijnen, wie op de ON/OFF toets van een monitor druk, verwacht dat het controlelampje naast de toets zal gaan branden, respectievelijk uit zal gaan. Veel van deze lokale signalen, bijvoorbeeld het controlelampje, hebben geen relatie tot het einddoel. Zij zijn wel het gevolg van een bepaalde actie, maar niet het doel.

5. De stand van zaken en de toekomst

Hoe verwerken lezers stapsgewijze instructies bij onmiddellijke taakuitvoering, en welke tekstkenmerken zijn van invloed op de effectiviteit en efficiëntie van dit proces? Dat was de vraag die in dit literatuuroverzicht centraal stond. De besproken literatuur verschaft geen klare antwoorden. Een van de handicaps waar we mee te maken hebben is dat de verschillende experimenten uitgevoerd zijn binnen uiteenlopende theoretische kaders, waardoor de resultaten vaak moeilijk vergelijkbaar zijn, en slechts indirect steun bieden bij het nemen van beslissingen over het ontwerp van instructies. Toch zijn een aantal voorzichtige conclusies te trekken.

Als uitgangspunt voor ons overzicht kozen we het cognitieve model van Guthrie e.a. (1991). Het is zeer de vraag of de processen die daarin aangeduid worden, gezien moeten worden als discrete processen, en of de gesuggereerde volgorde ook psychologisch reëel is. De verschillende studies die we in dit artikel hebben besproken wijzen eerder op het tegendeel. Zo lijkt het bijvoorbeeld zeer wel mogelijk dat een conceptueel model pas tot stand komt tijdens het (schakelend) uitvoeren van instructies, wanneer gebruikers proberen om de logica van de handelingen te ontdekken. Het model moet in onze optiek veeleer gezien worden als een structurerend uitgangspunt: het biedt een goed aanknopingspunt om verschillende onderzoeksvragen en -resultaten te plaatsen in een groter geheel.

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat een *hiërarchische opbouw* van de instructie de effectiviteit en efficiëntie bij onmiddellijke taakuitvoering vergroot. We kunnen daarbij denken aan het expliciteren van doelen en subdoelen en het groeperen van acties op laag niveau onder acties op een hoger niveau. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de overkoepelende informatie dan aangeboden moet worden vóór de concrete uit te voeren acties.

Het onderzoek naar de effecten van *declaratieve informatie* suggereert dat de effecten daarvan vooral optreden bij uitgestelde taakuitvoering. Declaratieve informatie lijkt dus vooral een rol te spelen bij het onthouden van procedures, en minder bij onmiddellijke uitvoering. Indirect zou declaratieve informatie (uitleg over de werking) echter wel een effect bij onmiddellijke uitvoering kunnen hebben, namelijk als het gaat om de *transfer* van procedures. Het onderzoek van Dixon e.a. naar transfer verdient een vervolg. De tot nu toe uitgevoerde experimenten suggereren dat het aanbrenge van hiërarchie geen invloed heeft op die transfer. Toch is het een ervaringsgegeven dat bij het werken met een nieuw systeem geprofiteerd wordt van ervaring met een ander, vergelijkbaar systeem. Het is goed voorstelbaar dat toevoeging van systeem-informatie dat effect kan versterken. Die invloed zou zich zelfs op twee manieren kunnen doen gelden. Wanneer bij het leren werken van het eerste systeem uitleg over de werking gegeven wordt, dan dat leiden tot een kennis die faciliterend kan werken bij het werken met het tweede systeem. Maar het is ook mogelijk dat uitleg over de werking van het tweede systeem de overeenkomst met het eerste systeem duidelijk maakt ("*O, het werkt dus blijktbaar net zo als ...*") waardoor de instructies voor het tweede systeem effectiever en efficiënter verwerkt kunnen worden.

Uit ons overzicht wordt duidelijk dat de rol van instructies bij de controle en bij de correctie van fouten zonder meer verder onderzoek verdient. Met name de rol van globale en lokale uitkomst-informatie lijkt daarbij van belang.

Wanneer we het bestaande onderzoek overzien, dan blijkt dat in de experimentele situatie een belangrijk kenmerk van het lezen van instructies veelal wordt genegeerd, namelijk dat lezers *selectief* lezen. Slechts in een klein aantal experimenten konden de proefpersonen zelf beslissen wat ze lazen, wanneer en hoe lang (Ummelen, 1997; Karreman & Steehouder 2000). In vrijwel alle andere studies werd het leesgedrag van de proefpersonen strak onder controle gehouden. Zowel het soort instructies (meestal onbekende, vaak fictieve apparaten) als de experimentele procedures lieten de lezer weinig ruimte voor 'not reading', terwijl dat toch een belangrijk kenmerk is van alle reële leesprocessen, en in het bijzonder die van instructieve teksten. De aanzet van Wright (1992) voor theorievorming over 'not reading' verdient verdere uitwerking. Wright suggereert dat beslissingen over het al of niet lezen van teksten en tekstonderdelen vooral gestuurd wordt door een rationele afweging van kosten en baten (de verwachting over de moeite die het kost om de tekst te lezen tegenover de verwachte hulp bij het uitvoeren van de taak). Hoe die verwachtingen tot stand komen en wellicht weer beïnvloed kunnen worden door tekstkenmerken, is vooralsnog onduidelijk.

Ook in een ander opzicht zijn de resultaten van de hier besproken studies nog moeilijk aan de realiteit te koppelen. In bijna alle experimenten is wel onderzocht wat de invloed is van de tekst op de taakuitvoering, maar is de invloed van het apparaat of systeem waarmee gewerkt moet worden – de 'taakomgeving' in het model van Guthrie e.a. – doorgaans buiten beschouwing gelaten. Binnen de ergonomie is veel onderzoek gedaan naar de invloed van het productontwerp op de bruikbaarheid, maar de inzichten uit dit onderzoek zijn nauwelijks geïntegreerd met de inzichten over het ontwerp en het gebruik van instructieve teksten. In toekomstig onderzoek zullen alle drie de zijden van de driehoek gebruiker – technisch product – instructieve tekst betrokken moeten worden.

Wat betekent het hier besproken onderzoek naar de *verwerking* van stapsgewijze instructies voor het *ontwerp* van zulke instructies? De veronderstelling dat experimenten met varianten van instructieve teksten direct zouden leiden tot valide en hanteerbare ontwerprichtlijnen, is wat al te kort door de bocht. De meeste experimenten die we hier hebben besproken, hebben plaatsgevonden in een laboratoriumsetting, met weinig realistische taken, instructies en omstandigheden. De effecten zijn wellicht wel statistisch significant, maar daarom nog niet altijd praktisch relevant (en winst in leestijd van enkele seconden is in de praktijk meestal te verwaarlozen). Voor het tekstontwerp is onderzoek naar tekstgebruik vooral van belang omdat het *argumenten* oplevert die bepaalde ontwerpbeslissingen kunnen rationaliseren. Theoretische inzichten en experimentele onderzoeksresultaten vormen één van de overwegingen die de professionele tekstontwerper bij zijn beslissingen zal overwegen (vgl. Jansen & Steehouder 2000). Daarnaast moet de ontwerper rekening houden met specifieke eigenschappen van het product, de gebruikssituatie en de gebruiker, en spelen allerlei randvoorwaarden een rol.

Noten

- 1 In dit artikel worden met de term 'procedures' niet alleen de uit te voeren acties op zich bedoeld, maar ook de aanwijzingen voor die acties. In de literatuur is dit niet ongebruikelijk (zie bv. Farkas, 1999).
- 2 Maes, Ummelen, & Hoeken (1996) onderscheiden behalve de uitkomst- stappen- en systeemrepresentatie

- ook nog de ongewenste-uitkomstrepresentatie, de analoge en de vage representatie. Wij beschouwen de ongewenste-uitkomstrepresentatie eerder als een variant van de uitkomstrepresentatie en de analoge representatie als een speciale vorm van een systeemrepresentatie. De 'vage' representatie kunnen we moeilijk plaatsen (nomen est omen).
- 3 We gebruiken hier de termen uitkomstinformatie en stappeninformatie om onnodige begripsproblemen te vermijden.
 - 4 Dixon suggereert dat ze misschien bij het lezen van de uitkomstinformatie de precieze stappen vergeten zijn, zodat ze moeilijk kunnen corrigeren.
 - 5 De conceptuele kennis zoals Dixon e.a. definiëren kan min of meer gelijk gesteld worden aan de *functionele* kennis die Shneiderman (1987) onderscheidt. Zie Steehouder (2000).
 - 6 In feite werd het onderzoek verdubbeld doordat er nog een tweede trio taken was. Hierbij bestond de eerste taak uit het leren sluiten van een laaddeur, en de tweede taak uit (a) het leren sluiten van een ander type laaddeur, of (b) het leren verzenden van een geheime boodschap via een radio, of (c) het leren landen van een vliegtuig. We laten dit parallelexperiment hier verder onbesproken om het niet te ingewikkeld te maken. De resultaten weken niet af van die van het hier beschreven experiment.

Bibliografie

- Becker-Mrotzek, M. (1997).** *Schreibentwicklung und Textproduktion. Der Erwerb der Schreibtätigkeit am Beispiel der Bedienungsanleitung*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Boekelder, A., & Steehouder, M. (1998).** Switching from instructions to equipment: the effect of graphic design. In H. J. Zwaga, T. Boersema, & H. C. M. Hoonhout (Eds.), *Visual information for everyday use*. (pp. 67-73). London: Taylor & Francis.
- Carroll, J. M., & Mack, R. L. (1984).** Learning to use a word processor: by doing, by thinking, and by knowing. In J. C. Thomas & M. Schneider (Eds.), *Human factors in computing systems*. (pp. 13-51). Norwood NJ.
- Catrambone, R., & Holyoak, K. (1990).** Learning subgoals and methods for solving probability problems. *Memory and Cognition*, 18, 593-603.
- Dixon, P. (1982).** Plans and written directions for complex tasks. *Journal of verbal learning and verbal behavior*, 21, 70-84.
- Dixon, P. (1987a).** Actions and procedural directions. In R. S. Tomlin (Ed.), *Coherence and grounding in discourse* (pp. 70-89). Amsterdam: Benjamins.
- Dixon, P. (1987b).** The processing of organizational and component step information in written directions. *Journal of memory and language*, 26, 24-35.
- Dixon, P. (1987c).** The structure of mental plans for following directions. *Journal of experimental psychology: Learning, memory and cognition*, 13, 18-26.
- Dixon, P., & Gabrys, G. (1991).** Learning to operate complex devices: effects of conceptual and operational similarity. *Human Factors*, 33, 103-120.
- Dixon, P., Faries, J., & Gabrys, G. (1988).** The role of explicit action statements in understanding and using written directions. *Journal of memory and language*, 27, 649-667.
- Dixon, P., Harrison, K., & Taylor, D. (1993).** Effects of sentence form on the construction of mental plans from procedural discourse. *Canadian journal of experimental psychology*, 47, 375-400.
- Farkas, D. K. (1999).** The logical and rhetorical construction of procedural discourse. *Technical communication*, 46, 42-54.
- File, S. E., & Jew, A. (1973).** Syntax and the recall of instructions in a realistic situation. *British Journal of Psychology*, 64, 65-70.

De verwerking van stapsgewijze instructies

- Guthrie, J. T., Bennett, S., & Weber, S. (1991).** Processing procedural documents: a cognitive model for following written directions. *Educational psychology review*, 3, 249-265.
- Jansen, C. J. M., & Steehouder, M. F. (1989).** *Taalverkeersproblemen tussen overheid en burger: een onderzoek naar verbeteringsmogelijkheden van voorlichtingsteksten en formulieren*. Den Haag: Sdu.
- Jansen, C.J.M. & Steehouder, M.F. (1996).** The sequential order of procedural instructions. Some formal methods for designers of flow charts. *Journal of technical writing and communication*, 26, 453-471.
- Jansen, C. & Steehouder, M. (2000).** How research can lead to better government forms. In D. Janssen & R. Neutelings (Eds). *Reading and writing public documents*. Amsterdam: Benjamins (te verschijnen)
- Jones, S. (1966).** The effect of a negative qualifier in an instruction. *Journal of verbal learning and verbal behavior*, 5, 497-501.
- Karreman, J., & Steehouder, M. (2000).** Het instellen van de Vox New York. Gebruik en effect van declaratieve informatie in gebruiksaanwijzingen. In R. Neutelings, N. Ummelen & A. Maes (Red.). *Over de grenzen van de taalbeheersing: Onderzoek naar taal, tekst en communicatie gepresenteerd op het achtste VIOT-congres aan de TU Delft*. Dordrecht: ICG.
- Kieras, D.E., & Bovair, S. (1984).** The role of a mental model in learning to operate a device. *Cognitive science* 8, 255-273.
- Lazonder, A.W. (1994).** *Minimalist computer documentation. A study on constructive and corrective skills development*. Proefschrift. Enschede: Universiteit Twente.
- Maes, A., Ummelen, N., & Hoeken, H. (1996).** *Instructieve teksten: analyse, ontwerp en evaluatie*. Bussum: Coutinho.
- Meij, H. van der, & Gellevis, M. (1998).** Screen captures in software documentation. *Technical communication*, 45, 529-543.
- Shneiderman, B. (1987).** *Designing the user interface. Strategies for effective human-computer interaction*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Smith, E. E., & Goodman, L. (1984).** Understanding written instructions: the role of an explanatory schema. *Cognition and instruction*, 1, 359-396.
- Steehouder. (2000).** Waar men ik eigenlijk mee bezig? Knoppen, functies en toepassingen in gebruiksaanwijzingen. In R. Neutelings, N. Ummelen & A. Maes (eds.). *Over de grenzen van de taalbeheersing: Onderzoek naar taal, tekst en communicatie gepresenteerd op het achtste VIOT-congres aan de TU Delft*.
- Ummelen, N. (1997).** *Procedural and declarative information in software manuals. Effects on information use, task performance and knowledge*. Amsterdam / Atlanta GA: Rodopi.
- Ummelen, N. (1998).** Procedurele en declaratieve informatie in handleidingen. *Taalbeheersing*, 20, 114-125.
- Wright, P. (1989).** The need for theories of NOT reading: some psychological aspects of the human-computer interface. In I.A.G. Elsendoorn & K. Bouma (Eds.). *Working models of human perception*. (pp. 319-340). London: Academic Press.
- Wright, P., & Wilcox, P. (1979).** When two no's nearly make a yes. A study of conditional imperatives. In P.A. Kolers, M. E. Wrolstad, & H. Bouma (Eds.), *Processing of visible language*. New York: Plenum.
- Wright, P., & Wilcox, P. (1987).** Following instructions: an exploratory trisection of imperatives. In W.J. M. Levelt & G. B. Flores d'Arcais (Eds.), *Studies in the perception of language* (pp. 129-153). London: John Wiley & Sons.
- Young, R. M. (1983).** Surrogates and mappings: two kinds of conceptual models for interactive devices. In D. Gentner & A. Stevens (Eds.). *Mental Models*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.

Tussen de regels: over taalgebruik in bijsluiters, belastingformulieren en bijbelvertalingen

Verkorte versie oratie KU Brabant, 30-6-2000*

1. Inleiding

In een koninklijke kersttoespraak uit 1998 kwam de volgende zin voor: "De jeugd is dikwijls wijzer dan ons." Deze zin gaf aanleiding tot negatieve reacties in de media. Men zou verwachten dat de inhoud van deze uitspraak ter discussie wordt gesteld. Immers, dit is een afwijking van een opvatting zoals die onder anderen door onze erflater Huizinga is verwoord. Huizinga noemde de opvatting over de wijzere jeugd juist een van de 'bronnen van dwalingen'. Maar de kritiek richtte zich op de formulering: Men kan toch niet zeggen "dan ons". Dat is toch fout! Als in een toespraak als deze zo'n slordige formulering staat, heeft onze taal dan nog toekomst?

Zo leeft taalverzorging bij de leek. Dat is trouwens niet alleen in Nederland het geval, maar ook in andere taalgemeenschappen. Het voorbeeld is een vertaling uit het Engels. Ook in deze taal speelt het probleem. De koningin die de gewraakte formulering gebruikte, was niet onze koningin Beatrix, maar koningin Elizabeth van het Verenigd Koninkrijk¹. Als we de media mogen geloven, gaat het bij taalverzorging vooral om de ontoelaatbaarheid van constructies als 'hun hebben' en 'als mij'. Maar er is meer nodig voor goed taalgebruik dan het als fout bestempelen van constructies die zo langzamerhand burgerrecht verkrijgen.

Samenvatting

'Goed taalgebruik' is het thema van deze oratie, waarmee Jan Renkema het ambt aanvaardde van bijzonder hoogleraar taalverzorging aan de KU Brabant. Na de behandeling van enkele taalverzorgingsvragen wordt een model voor tekstevaluatie gepresenteerd, met vijftien criteria voor goed taalgebruik. Daarna komen drie verschillende soorten teksten aan bod: een bijsluiter, een belastingformulier en een bijbelvertaling. In deze verkorte weergave komen alleen de inhoudelijke aspecten van de bijsluiter en enkele fragmenten uit de bijbelvertaling aan de orde. Aan de hand van tekstanalyse en experimenteel onderzoek wordt duidelijk gemaakt hoe inhoud, structuur en formulering van invloed kunnen zijn op de kwaliteit van de tekst en op de oordelen van de lezer. Tot slot wordt nog aangegeven waarop het onderzoek naar taalverzorging zich moet richten in het kader van deze bijzondere leerstoel, die is ingesteld op initiatief van het Genootschap Onze Taal.

2. Een tuin van woorden

In de meer traditionele taalverzorging wordt de taal beschouwd als een ‘tuin van woorden’. In deze taaltuin bloeien prachtige planten, maar steeds weer schiet ook het onkruid op. Taalverzorgingsregels zijn in deze visie vooral bedoeld om het onkruid geen kans te geven. Maar zulke regels vooronderstellen dat er een duidelijke definitie van onkruid is.

Beter zou het zijn om ‘jonge scheuten’ niet bij voorbaat als onkruid te bestempelen, maar om eerst na te gaan of bepaalde ontwikkelingen wellicht een bijdrage leveren aan de rijkdom van onze taal. Als voorbeeld een taalverzorgingskwestie waarover al decennia gediscussieerd wordt, en waarvoor taalgebruikers vaak een regel vragen. Wat moet het zijn?

- (1) a Gisteren kwam een aantal mensen mij feliciteren.
- b Gisteren kwamen een aantal mensen mij feliciteren.

De vraag “Is het ‘kwam’ of ‘kwamen?’” veronderstelt dat een van de twee mogelijkheden moet worden afgekeurd. In de taaladviesliteratuur wordt vaak beweerd dat het ‘kwam’ moet zijn omdat ‘aantal’ enkelvoud is. Maar het is zeer de vraag of de constructie met ‘kwamen’ altijd fout is. Het ligt meer voor de hand om te veronderstellen dat zich hier een, nog subtiel, betekenisverschil aan het ontwikkelen is. Immers, in de enkelvoud-zin verwacht je eerder dat de mensen op één bepaald tijdstip kwamen. De meervoud-zin wekt echter de suggestie dat de mensen op diverse tijdstippen, dus in de loop van de dag, hun felicitaties kwamen aanbieden.

Dit betekenisverschil kan omschreven worden met het onderscheid collectief-distributief, of geheel-delen. Als het om een ‘aantal’ gaat in de betekenis van een groep, zonder nadere differentiëring, dan wordt het enkelvoud gebruikt: ‘een aantal mensen kwam’. Als binnen het ‘aantal’ het accent ligt op de verschillende individuen, wordt het meervoud gebruikt: ‘een aantal mensen kwamen’.

Dit onderscheid collectief-distributief zou niet inzichtgevend zijn als het alleen kan dienen als verklaring voor het onderscheid tussen enkelvoud of meervoud bij ‘aantal’. Ditzelfde onderscheid speelt echter ook een rol bij een tiental andere kwesties waarover taalgebruikers vaak in onzekerheid verkeren. Hier nog drie voorbeelden met betrekking tot woordkeus, vervoeging en spelling (zie verder Renkema, 2000). Het volgende voorbeeld gaat over het al dan niet gebruiken van het lidwoord ‘een’ in constructies als de volgende:

- (2) a Hij is kunstenaar.
- b Hij is een kunstenaar.

Wanneer van iemand een beroepsaanduiding wordt gegeven, zonder het lidwoord, dan bedoelt men vooral te zeggen dat zo iemand tot die beroepsgroep behoort. Wanneer de beroepsaanduiding met het lidwoord ‘een’ wordt gebruikt, ligt het accent eerder op een kenmerkende eigenschap van het individu. In dit geval wordt dan bijvoorbeeld bedoeld dat de persoon in kwestie artistieke eigenschappen heeft. Bij de keuze van ‘een’ lijkt dus het onderscheid collectief-distributief een rol te spelen. Een ander voorbeeld is de keuze tussen ‘veel’ en ‘vele’. Deze lijkt op het eerste gezicht vrij. Vergelijk de volgende zinnen:

- (3) a Wij hebben bij de reünie veel oud-leerlingen mogen begroeten.
- b Wij hebben bij de reünie vele oud-leerlingen mogen begroeten.

De keuze tussen 'veel' en 'vele' is echter niet altijd vrij. Het is bijvoorbeeld heel vreemd om van een meisje te zeggen dat zij 'vele sproeten' heeft; hier klinkt 'veel sproeten' veel natuurlijker. Bij 'vele sproeten' lijkt het erop dat de sproeten afzonderlijk worden bedoeld. Deze formulering zou beter passen in de mond van een plastisch chirurg die zich geplaatst ziet voor een omvangrijke taak. Maar in 'normaler' taalgebruik zegt men toch 'veel sproeten'. Omgekeerd klinkt het vreemd om te zeggen dat je 'veel redenen' hebt om iets wel of niet te doen. Hier zou men eerder 'vele redenen' verwachten omdat het niet om het aantal redenen gaat maar om de afzonderlijke redenen. Ook bij 'veel-vele' lijkt het onderscheid collectief-distributief dus een rol te spelen. Wanneer iemand 'veel oud-leerlingen' begroet, wordt eerder het aantal zonder meer bedoeld, terwijl bij 'vele oud-leerlingen' het accent ligt op de verschillende personen. Het laatste voorbeeld heeft betrekking op de spelling:

- (4) a Hij onderhoudt zich met een Engelssprekende gast.
 b Hij onderhoudt zich met een Engels sprekende gast.

De spatie geeft hier een subtiel betekenisverschil. In het eerste geval bedoel je vooral te zeggen dat de gast behoort tot de categorie Engelssprekenden; de gast heeft Engels als moedertaal. In het tweede geval hoeft Engels niet de moedertaal te zijn. De gast had ook een andere taal kunnen spreken. De spelling 'Engelssprekend' geeft aan dat de gast tot een bepaalde groep behoort; de spelling 'Engels sprekend' noemt een individuele eigenschap. Ook dit betekenisonderscheid kan dus worden beschreven met het begrippenpaar collectief-distributief.²

Deze behandeling van enkele taalkwesties, aan de hand van het onderscheid collectief-distributief, leidt tot de volgende conclusie: voordat een bepaalde formulering als fout, als 'onkruid in de taaltuin', wordt bestempeld, moet eerst worden nagegaan in hoeverre bepaalde variaties wijzen op een behoefte aan betekenisnuancering. Uiteraard is het nog te vroeg om vast te stellen of een subtiel betekenisonderscheid 'doorzet'. Maar verbod in een vroegtijdig stadium, zo dat al mogelijk is, leidt eerder tot taalverarming dan tot taalverrijking.³

De kwalificatie 'goed taalgebruik' of 'slecht taalgebruik' kent zoveel méér facetten dan het afkeuren van bepaalde formuleringen dat er eerst een kader nodig is om zinvol te discussiëren over diverse aspecten van fout of gebrekkig of minder gelukkig taalgebruik. (Zie ook Bartsch, 1987 en Van Bree & Van Santen, 1996.) In zo'n kader moet bijvoorbeeld duidelijk worden dat een spelfout van geheel andere orde is dan een structuurfout of een feitelijke onjuistheid. Ook moet duidelijk worden hoe deze fouten zich verhouden tot bijvoorbeeld ongepast of onaantrekkelijk taalgebruik.

Met behulp van het volgende evaluatiemodel kan beredeneerd en systematisch worden nagegaan of een tekst voldoet aan criteria voor goed taalgebruik. Dit zogenoemde CCC-model is gebaseerd op het uitgangspunt dat een tekst voldoende kwaliteit heeft wanneer aan drie

Tussen de regels

voorwaarden is voldaan.⁴ De eerste voorwaarde is dat de schrijver zijn doel bereikt én tegelijkertijd voldoet aan de verwachtingen van de lezers. In deze visie op tekstkwaliteit moet er een balans, een overeenstemming, zijn tussen wat een schrijver wil en wat een lezer nodig heeft. Deze balansschikking in kwaliteit wordt in dit model 'correspondentie' genoemd, de eerste C.

De tweede voorwaarde heeft betrekking op de keuzemogelijkheden in communicatie. Schrijvers hebben bij het overdragen van een boodschap talrijke mogelijkheden. Ze kunnen een bepaalde tekstsoort kiezen, bijvoorbeeld een ingezonden brief of een korte notitie; ze kunnen een formele of informele stijl hanteren, en bepaalde principes gebruiken om de informatie te ordenen. Maar als ze eenmaal een keuze gemaakt hebben, dan moeten ze bij die keuze blijven. Een eenvoudig voorbeeld: wanneer een schrijver besluit om de lezer met 'jij' aan te spreken, dan kan hij niet plotseling overgaan op 'u'. Een tekst heeft kwaliteit wanneer eenmaal gemaakte keuzes consequent worden volgehouden. Dit wordt in het model 'consistentie' genoemd, de tweede C.

De derde voorwaarde is dat de tekst geen taalfouten bevat. De kwaliteit van een tekst wordt negatief beïnvloed wanneer er gezondigd wordt tegen de regels van het taalsysteem. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan regels voor de tussen-n, of de afspraken over het gebruik van de puntkomma, maar ook aan regels of conventies voor tekstsoorten. Zo moet een nieuwsbericht beginnen met een lead, en heeft een sollicitatiebrief een bepaalde afsluiting. Ook het geven van foutieve informatie is incorrect. Een tekst moet qua inhoud en vorm correct zijn. Dit wordt in het model 'correctheid' genoemd, de derde C.

De criteria correspondentie, consistentie en correctheid zijn van toepassing op vijf tekstniveaus: teksttype, inhoud, opbouw, formulering en presentatie⁵. Deze niveaus worden al sinds de Klassieke Oudheid onderscheiden (zie bijvoorbeeld Quintilianus). De drie criteria leveren met de vijf tekstniveaus tezamen vijftien ijkpunten op, die alle aspecten bestrijken die van invloed kunnen zijn op tekstkwaliteit.

Het CCC-model voor de analyse van tekstkwaliteit

	CORRESPONDENTIE	CONSISTENTIE	CORRECTHEID
<i>A. Teksttype</i>	1. Geschiktheid	2. Genre-zuiverheid	3. Toepassing generegels
<i>B. Inhoud</i>	4. Voldoende informatie	5. Overeenstemming tussen feiten	6. Juistheid van gegevens
<i>C. Opbouw</i>	7. Voldoende samenhang	8. Consequente opbouw	9. Correcte verbindingswoorden
<i>D. Formulering</i>	10. Gepaste formulering	11. Eenheid van stijl	12. Correcte zinsbouw en woordkeus
<i>E. Presentatie</i>	13. Gepaste presentatie	14. Afstemming tekst en vormgeving	15. Correcte spelling en interpunctie

Met deze criteria kunnen drie soorten fouten worden onderscheiden: correspondentiefouten, consistentiefouten en correctheidsfouten. Deze fouten worden alle veroorzaakt door een gebrek aan afstemming, maar verschillen in de aspecten waartussen afstemming moet plaatsvinden. Binnen het correspondentie criterium dient er afstemming te bestaan tussen de doelen van de schrijver en de verwachtingen en wensen van de lezer. Zo moet bijvoor-

beeld de formulering zijn afgestemd op de doelgroep (ijkpunt 10). Is dit niet het geval, dan kan het zijn dat de schrijver zijn doel mist. Binnen het consistentiecriteria moeten de verschillende tekstdelen op elkaar zijn afgestemd. Zo mag een eerder genoemd feit niet in een later tekstdeel worden tegengesproken (ijkpunt 5). Binnen het correctheidscriterium ten slotte, moet er afstemming bestaan tussen de tekst en de geldende taalregels. In elke tekstsoort moeten bijvoorbeeld de generegels correct zijn toegepast (ijkpunt 3).

Het CCC-model is bedoeld als hulpmiddel voor de evaluatie van een tekst of een betoog. De ijkpunten kunnen worden gebruikt als raster om verschillende commentaren te categoriseren, of als leidraad bij het schrijven van een tekst. Ook kan bij herschrijving per ijkpunt worden nagegaan of een bepaald commentaar moet leiden tot veranderingen.

De ordening en de plaats van een ijkpunt geeft het relatieve belang van het ijkpunt aan. Een fout volgens bijvoorbeeld ijkpunt 7 heeft doorgaans meer invloed op de tekstkwaliteit dan een fout volgens ijkpunt 15. Het model moet van links naar rechts en van boven naar beneden gelezen worden, dus in de volgorde van de nummering. Als het verkeerde teksttype is gekozen (ijkpunt 1), bijvoorbeeld een discussienota in plaats van een circulaire, dan is verdere analyse niet meer relevant. Afhankelijk van het teksttype of van andere factoren kan een bepaald ijkpunt meer of minder gewicht krijgen. Zo zal in het algemeen de spelling van een tekst (ijkpunt 15) minder van invloed zijn op de kwaliteit dan de inhoud ervan (de ijkpunten 4, 5 en 6). Maar een sollicitatiebrief voor de functie van docent Nederlands kan nog zo'n overtuigende inhoud hebben, als er één spelfout in staat, is de kwaliteit onder de maat.

Hoe werkt het CCC-model in de praktijk? In de volgende paragrafen zullen in het kort twee analyses worden besproken. Bij de eerste analyse wordt de aandacht gericht op het tekstniveau 'inhoud', en in het bijzonder op de afstemming van de inhoud op het doel van de schrijver en de behoefte van de lezer. Deze analyse spitst zich dus toe op ijkpunt 4 van het CCC-model 'voldoende informatie'. De tweede analyse vindt plaats op het tekstniveau 'formulering', en heeft betrekking op ijkpunt 10: de gepastheid van de formulering. (Zie voor een voorbeeld van structuuranalyse Verschueren, 1999.)

4. De inhoud van een bijsluiter

Wanneer bevat een tekst voldoende informatie? Een schrijver wil minstens een bepaalde hoeveelheid informatie aan zijn lezer overbrengen, en een lezer heeft verwachtingen over de mate van detail waarin de schrijver op een bepaald onderwerp ingaat. Hoe moet in dit kader de inhoud van een tekst geanalyseerd worden? Ter illustratie van dit probleem volgt een inhoudsanalyse aan de hand van een tekstje van zo'n 250 woorden, de bijsluiter bij het geneesmiddel Norit. Op de volgende pagina staat de originele tekst.

Bevat deze bijsluiter nu voldoende informatie? Een goede vuistregel bij het toepassen van ijkpunt 4, voldoende informatie, is de volgende. Een tekst geeft voldoende informatie wanneer vragen die door de tekst worden opgeroepen, in de tekst zelf worden beantwoord. Hier schiet de tekst op een tiental punten tekort. Hier slechts enkele voorbeelden.

Onder het kopje 'Eigenschappen' staat wel informatie over de aard van het geneesmiddel, maar die informatie is onvoldoende. Wat moeten we ons voorstellen bij 'een groot inwendig oppervlak' in regel 8? Verder behoeft de technische term 'adsorberen' in regel 10

	NORIT (Carbo activatus)	
1	NORIT N.V. AMERSFOORT	
	Samenstelling: Carbo activatus 200 Mg per capsule.	35 neesmiddelen, o.a. ovulatieremmers, verminderen.
5	Eigenschappen: NORIT is een plantaardig middel met een groot inwendig oppervlak, dat in het maagdarmlkanaal aanwezige schadelijke of ongewenste stoffen kan adsorberen.	4. Bij gebruik van NORIT treedt zwarte verkleuring van de faeces op.
10	NORIT oefent bij juist gebruik geen nadelige invloed uit op het menselijk organisme en levert in handen van kinderen geen gevaar op.	40 Gebruik bij zwangerschap: Dit geneesmiddel kan voor zover bekend zonder gevaar voor de vrucht overeenkomstig het voorschrift worden gebruikt tijdens de zwangerschap.
15	Indicaties 1. Ter aanvulling van diëetmaatregelen bij acute diarree, b.v. door verandering van voedsel of klimaat. 2. Als hulpmiddel bij de behandeling van vergiftigingen.	45 Dosering en wijze van gebruik: Diarree: 3 – 4 capsules per keer, tot driemaal per dag. Vergiftigingen: 10 capsules per keer, enige malen herhalen met kleine tussenpozen.
20	Waarschuwingen en voorzorgsmaatregelen: 1. Raadpleeg een arts indien geen verbetering optreedt of uw klachten zich herhalen. 2. Bij vergiftiging direct een arts waarschuwen. 3. Het gebruik van NORIT kan de werkzaamheid van bepaalde ge-	50 NORIT met water in te nemen. 55 Aangezien NORIT capsules geen suiker bevatten, kunnen deze zonder bezwaar door diabetici worden gebruikt.
25		60 Houdbaarheid: Zie achter: "Niet te gebruiken na" op doosje en "exp." op strip.
30		65 Verpakkingen: Doosje à 30 capsules in doordrukstrips. In het register ingeschreven onder RVG 09116.

– als die al nodig is voor de uitleg – enige toelichting. Overigens wordt hier niet *absorberen* ('opnemen van vocht') bedoeld, maar inderdaad *adsorberen* (een technische term voor 'aan de oppervlakte vasthouden'). Een algemene woordenboekomschrijving van het geneesmiddel lijkt hier beter op zijn plaats, bijvoorbeeld: 'Norit is een uit plantaardig materiaal bereid koolpoeder dat schadelijke of ongewenste stoffen uit het darmkanaal kan opnemen.' En wat wordt er bedoeld met 'geen nadelige invloed' in regel 13? Bedoelt men bijvoorbeeld dat het geen effect heeft op de concentratie of het rijgedrag? Of wordt bedoeld dat het geen andere lichamelijke bijwerkingen heeft? In regel 15 vinden we de uiting 'Norit levert geen gevaar op in handen van kinderen'. Maar wat moet je doen wanneer een kind een heel doosje heeft leeg gesnoept? Moet je een dokter waarschuwen, of kun je volstaan met het kind veel te laten drinken? In regel 20 wordt gesproken over 'acute diarree'. Hoe dan te handelen bij chronische diarree? En in regel 27 staat dat je een arts moet raadplegen

als de klachten zich herhalen. Dus als je binnen een week nog een keer diarree krijgt? Of moet je dan veel vaker last hebben gehad?

Op deze en andere vragen mag de lezer een antwoord verwachten in de tekst. Daarom moet bij een herschrijving eerst de gewenste inhoud worden vastgesteld voor men – op de lagere niveaus in het CCC-model – aan de structurering en de formulering begint. Op basis van deze inhoudelijke CCC-analyse en een analyse aan de hand van de andere ijkpunten is overigens een herschrijving gemaakt die is goedgekeurd door de Norit-fabrikant.⁶ Het hier gepresenteerde model heeft dus ook praktisch nut.

Waarom nu deze aandacht voor de inhoud van een tekst? In de meer traditionele taalverzorging beperkt men zich vaak tot de presentatie, bijvoorbeeld de inconsistentie tussen het kopje 'Eigenschappen' met dubbele punt en 'Indicaties' zonder dubbele punt, of formuleringskwesties zoals de lange voorbepaling bij 'stoffen' (regel 10). Vaak is er dan te weinig aandacht voor veel belangrijkere tekortkomingen.⁷ In het CCC-model begint taalverzorging bij het kiezen van de juiste tekstsoort, en daarna bij het geven van voldoende informatie. Als een tekst op het niveau van de inhoud fouten bevat, dan heeft het weinig zin om pogingen te ondernemen tot verbetering van de structuur, de formulering of de presentatie.

5. De formulering in een bijbelvertaling

Over het algemeen wordt aangenomen dat de formulering van een tekst van invloed kan zijn op het oordeel over een tekst. Maar er zijn ook andere factoren die in zo'n oordeel een rol kunnen spelen. Zo kan de afzender, of de bron, van invloed zijn op het oordeel dat over een tekst gegeven wordt. Bijvoorbeeld, in een brochure van de overheid verwacht een lezer eerder een formele stijl dan in een rondzendbrief van de buurtvereniging. Het oordeel over de formulering kan ook afhankelijk zijn van kenmerken van de beoordelaar. Bijvoorbeeld, een lezer die notaris is, zal het taalgebruik in een brochure van de overheid wellicht minder ouderwets vinden dan een beeldend kunstenaar.

Het vertaalproject van de Nieuwe Bijbelvertaling (voortaan NBV) bood een goede gelegenheid om empirisch onderzoek te doen naar het effect van bepaalde formuleringen op het oordeel over de tekst, in een opzet waarbij ook kon worden nagegaan in hoeverre die oordelen afhankelijk zijn van kenmerken van de bron en van de lezer. Binnen het vertaalteam van de NBV ontstaan geregeld discussies over de stilistische waarde van bepaalde vertaalvoorstellen. Daarom was er behoefte aan een lezersonderzoek, waarin met passages uit proefvertalingen kan worden nagegaan hoe lezers over bepaalde formuleringen oordelen.

Hieronder volgen twee voorbeelden van verschillen in formulering zoals die in het bijbelonderzoek gebruikt zijn. Het eerste voorbeeld gaat over verschillen in woordkeus, en het tweede over verschillen in zinsbouw.

In een passage uit het boek Ester werd de woordkeus veranderd. Hieronder volgt eerst een fragment uit de originele passage.

Tussen de regels

(5) *Val van Haman (Ester 7:1,2)*

Zo waren de koning en Haman weer bij koningin Ester te gast. Ook op deze tweede dag zei de koning, terwijl de wijn geschonken werd, tegen Ester: 'Wat wilt u vragen, koningin Ester? Het zal u gegeven worden. Wat is uw wens?'

In het bijbelboek Ester hebben de vertalers een meer verheven taalgebruik nagestreefd dat in overeenstemming is met de oosterse en sprookjesachtige sfeer van het verhaal. De vraag was of een minder verheven woordkeus tot andere tekstoordelen zou leiden. Daarom is de passage ook in een minder verheven woordkeus aan lezers voorgelegd. Daartoe zijn de volgende woorden veranderd.

waren te gast	→	kwamen eten
terwijl de wijn geschonken werd	→	toen zij een glas wijn dronken
Het zal u gegeven worden	→	Ik zal het u geven. Zeg het maar,

Oordelen over de formulering kunnen echter beïnvloed worden door het feit dat de tekst uit de bijbel afkomstig is (de factor 'bron'). Het is aannemelijk om te veronderstellen dat lezers een bepaalde verwachting hebben over 'bijbels taalgebruik'. Daarom werden beide versies als bijbelse en als niet-bijbelse tekst gepresenteerd. Bij de niet-bijbelse versies werd verteld dat de passage afkomstig was uit de Historiën van Herodotus. In de niet-bijbelse versies werden daartoe de namen veranderd. Zo werd voorkomen dat lezers aan de hand van de bijbelse namen de bron konden herleiden. In het fragment uit de Ester-passage werd de naam 'Ester' veranderd in 'Madana', en de naam 'Haman' in 'Ludon'.

Het hier behandelde fragment uit de niet-bijbelse passage met meer alledaagse woordkeus zag er dus als volgt uit.

(6) *Val van Ludon*

Zo kwamen de koning en Ludon weer bij koningin Madana eten. Ook op deze tweede dag zei de koning, toen zij een glas wijn dronken, tegen Madana: 'Wat wilt u vragen, koningin Madana? Ik zal het u geven. Zeg het maar, wat is uw wens?'

Bij het aanpassen van de tekst werd speciale aandacht besteed aan de gepastheid van de alternatieve formulering. Volgens ijkpunt 11 uit het CCC-model, 'eenheid van stijl', is er sprake van een schending in de consistentie als de formulering ineens veel minder formeel is dan in de rest van de passage. Daarom kon de originele formulering 'terwijl de wijn geschonken werd' dus niet veranderd worden in bijvoorbeeld 'bij een glas wijn' of 'onder het genot van een glaasje wijn'.

In een passage uit het bijbelboek Handelingen werden een aantal veranderingen in de zinsbouw aangebracht. Hieronder volgt een fragment uit een proefvertaling.

(7) *Paulus en Barnabas in Lystra (Handelingen 14:8-10)*

In Lystra zat een man op straat die geen kracht in zijn voeten had en al sinds zijn geboorte verlamd was zodat hij nooit had kunnen lopen. Toen deze man naar een toespraak van Paulus luisterde, keek Paulus hem strak aan en omdat hij zag dat hij in zijn genezing geloofde riep hij hem toe: 'Kom overeind en ga op je benen staan!'

De vertalers hebben gestreefd naar een niet al te ingewikkelde zinsbouw. Daarom zijn constructies uit eerdere proefvertalingen vereenvoudigd. De vraag is nu of deze vereenvoudigingen ook werkelijk tot andere tekstoorden leiden. In de passage werden de volgende zinsbouwconstructies vereenvoudigd.

en al ... was ... zodat hij nooit → ; hij was al ... en had nooit
 en omdat hij ... riep hij hem toe → en Daarom riep hij hem toe

Ook werd de passage weer gepresenteerd als bijbels of niet-bijbels. Bij de niet-bijbelse versies werd verteld dat de passage afkomstig was uit een levensbeschrijving van een Griekse monnik. De naam 'Paulus' werd daartoe veranderd in 'Orcharos', de naam 'Barnabas' in 'Cadmus'. Het hier besproken fragment uit de niet-bijbelse versie in de meer ingewikkelde zinsbouw zag er uiteindelijk als volgt uit.

(8) *Orcharos en Cadmus in Lystra*

In Lystra zat een man op straat die geen kracht in zijn voeten had; hij was al sinds zijn geboorte verlamd en had nooit kunnen lopen. Toen deze man naar een toespraak van Orcharos luisterde, keek Orcharos hem strak aan en zag dat hij in zijn genezing geloofde. Daarom riep hij hem toe: 'Kom overeind en ga op je benen staan!'

Het tekstoordel wordt vermoedelijk niet alleen beïnvloed door de bron van de tekst, maar waarschijnlijk ook door kenmerken van de lezer. Een kerkelijke lezer zal een bepaalde formulering in een bijbeltekst misschien anders waarderen dan een niet-kerkelijke lezer. In het onderzoek werden daarom kerkelijke en niet-kerkelijke lezers betrokken (in totaal ruim 150 proefpersonen; de groep bestond uit ongeveer evenveel mannen als vrouwen). Proefpersonen werden als kerkelijk beschouwd wanneer ze minstens één keer per maand naar de kerk gaan of één keer per week uit de bijbel (horen voor)lezen. De kerkelijke proefpersonen zijn geworven door vrijwilligers van het Nederlands Bijbelgenootschap. De niet-kerkelijke proefpersonen zijn geworven uit de kennissenkringen van letterenstudenten van de Katholieke Universiteit Brabant. Aan het einde van het onderzoek werden aan de proefpersonen ook gegevens gevraagd over opleiding en leeftijd. De kerkelijke proefpersonen bleken over het algemeen een hogere opleiding te hebben dan de niet-kerkelijke proefpersonen. Bovendien waren de kerkelijken ouder dan de niet-kerkelijken (de gemiddelden waren 53 en 32 jaar). Het onderscheid tussen 'kerkelijk' en 'niet-kerkelijk' kan dus vertroebeld zijn door opleiding of leeftijd.

Omdat proefpersonen zowel bijbelse teksten te lezen kregen als teksten die (zogenaamd) niet-bijbels waren, stond in de introductie vermeld dat het onderzoek werd uitgevoerd in samenwerking met het boekenfonds Archivaris. Aan de proefpersonen werd medegedeeld dat Archivaris zich richt op de uitgave van klassieke, (vroeg-)christelijke en Middeleeuwse geschriften, en dat de redacteurs graag willen weten hoe lezers oordelen over enkele proefvertalingen. De eigenlijke bedoeling van het onderzoek werd dus gemaskeerd, dit om een zo onbevangen mogelijk oordeel te ontlocken. (De vragen over de kerkelijkheid van de proefpersoon werden ook pas aan het einde van het onderzoek gesteld.)

Een opmerkelijk resultaat uit dit onderzoek is dat – in tegenstelling tot wat werd voorspeld – de factoren bron en kerkelijkheid nauwelijks een rol spelen in de stijloorden.⁸ Het

Tussen de regels

oordeel over bijbelteksten wijkt niet af van het oordeel over klassieke teksten. En het oordeelpatroon van kerkelijken wijkt niet af van dat van niet-kerkelijken.

Een andere vraag was in hoeverre de verschillen in formulering effect hebben op het lezersoordeel. De volgende tabel geeft de gemiddelden op de stijloordelen. De proefpersonen, zowel kerkelijk als niet-kerkelijk, gaven op zevenpuntsschalen aan hoe duidelijk, aantrekkelijk, gepast en verheven zij het taalgebruik vonden. In de volgende tabel staan de stijloordelen voor duidelijkheid, aantrekkelijkheid, gepastheid en verhevenheid over de passages. De significante verschillen staan vet gedrukt⁹.

Stijloordelen over de verschillende formuleringen (minimum = 1; maximum = 7).

	Ester-passage		Handelingen-passage	
	verheven woordkeus	alledaagse woordkeus	eenvoudige zinsbouw	ingewikkelde zinsbouw
Duidelijkheid	4.80	5.03	5.16	4.93
Aantrekkelijkheid	4.60	4.54	4.54	4.54
Gepastheid	4.99	4.77	4.93	5.15
Verhevenheid	4.20	3.66	3.76	4.09

Hoe oordelen lezers nu over de verschillen in woordkeus in zinsbouw? Uit de stijloordelen over de Ester-passage blijkt dat er een significant verschil is bij het oordeel over verhevenheid. Men vindt de versie met alledaagse woordkeus inderdaad minder verheven. Bij de Handelingen-passage werd verwacht dat de lezers de versie met de ingewikkelde zinsbouw minder duidelijk en minder aantrekkelijk zouden vinden. Uit de stijloordelen over de Handelingen-passage blijkt echter dat er op de dimensies duidelijkheid en aantrekkelijkheid geen significant verschil is. Waarschijnlijk zijn in dit onderzoek de lezers onderschat. Passages die vertalers en onderzoekers ingewikkeld vonden voor 'de gemiddelde lezer', werden door lezers niet als zodanig beoordeeld.

Merkwaardigerwijs was er in de Handelingen-passage wel een significant verschil op de dimensies gepastheid en verhevenheid. De versie met de ingewikkelde zinsbouw werd als gepaster en verhevener beoordeeld. Kennelijk verwachten lezers in dergelijke passages lange zinnen met veel inbeddingen. Men zou mogen veronderstellen dat er op de onderzochte dimensies verschillen zijn tussen kerkelijke en niet-kerkelijke lezers of tussen bijbelse en niet-bijbelse teksten. Maar dat bleek niet het geval.

Wat is nu het effect van deze oordelen? Om dat te bepalen was aan het einde van het onderzoek ook een vraag opgenomen naar het aankoopgedrag. Aan de proefpersonen is gevraagd om de beide versies te vergelijken, en vervolgens aan te geven welke vertaling zij eventueel zouden aanschaffen. Uit de antwoorden blijkt dat bij de Ester-passage de voorkeur voor de verheven woordkeus niet zo sterk is dat iedereen dan ook de meer verheven vertaling zou aanschaffen. Van elke tien lezers zouden vier toch liever de meer alledaagse versie kopen (verheven woordkeus 61%, alledaagse woordkeus 39%). Bij het vergelijken van de verschillende zinsbouwversies van de Handelingen-passage bleek een redelijk sterke

voorkeur voor de versie met eenvoudige zinsbouw. Maar als een vertaling zou worden aangeschaft, dan prefereren van elke tien lezers er toch drie de meer ingewikkelde zinsbouw (eenvoudige zinsbouw 72%, ingewikkelde zinsbouw 28%). In een bijbelvertaling voor een breed publiek zouden de vertalers echter moeten kiezen voor een verheven woordkeus en een eenvoudige zinsbouw. En men zou zich daarbij geen zorgen hoeven maken over specifieke verwachtingspatronen van kerkelijke of niet-kerkelijke lezers over bijbels taalgebruik.

Waarom nu dit voorbeeld van empirisch stijlonderzoek? In onderzoek naar formuleringskwesties wordt heel vaak verondersteld dat lezers op een bepaalde manier oordelen over taalgebruik. De resultaten van het bijbelonderzoek laten zien dat we niet zomaar mogen uitgaan van dergelijke vooronderstellingen. Ook is gebleken dat subtiele nuances in zinsbouw en woordkeus wel degelijk door lezers worden opgemerkt. Maar ook hier geldt weer dat ze soms een ander effect hebben dan werd voorspeld.

6. Tot besluit

Tussen de regels in oude manuscripten staan soms verduidelijkende toevoegingen. Ik geef ze graag in één keer aan het eind.

Bijna alles wat over taalverzorging valt op te merken, is in de Klassieke Oudheid al gezegd. Je zou bijna je beroep kunnen maken van het toepassen van de inzichten uit klassieke werken op moderne teksten. Verder heb je alleen maar oren en ogen nodig om variaties in taalgebruik te registreren, en om na te gaan of die variaties verschillen in functie. Taalverzorging begint met verwondering over de rijkdom van taal, over al die betekenisnuancerings- en subtiele stilistische verschillen.

In de praktijk van taalverzorging komen veel schrijvers niet verder dan kwesties zoals 'het boek, dat/wat' of het verschil tussen 'niet in het minst' (helemaal niet) en 'niet het minst' (vooral) of de functie van de puntkomma. Maar er is zoveel meer! De kwaliteit van een tekst wordt vooral bepaald door een goede selectie van informatie en door een goede structuur. Het CCC-model is bedoeld om alle opmerkingen over kwaliteit in verhouding te kunnen zien. Taalverzorging komt vaak niet verder dan de buitenkant van de tekst. Maar een slechte tekst wordt niet veel beter wanneer een ontbrekende tussen-n is toegevoegd of wanneer een kromme zin is herschreven.

Tussen de regels staat ook dat er meer onderzoek nodig is naar tekststructuren. In het onderzoek zou men zich verder vooral moeten richten op de talrijke niet bewezen vooronderstellingen, zoals het effect van de bron van een tekst op het oordeel over de stijl.

Uiteraard heeft taalverzorging ook betrekking op regels, conventies en normen. Alle aandacht voor onze tuin van woorden mag niet verhullen dat taalgebruik ook 'gewoon' fout kan zijn, volgens een van de drie criteria voor goed taalgebruik: correspondentie, consistentie en correctheid. Maar in het onderzoek en het onderwijs op het gebied van de taalverzorging moeten we de aandacht richten op datgene wat regels kunnen bijdragen aan het cultiveren van de rijkdom van onze taal en aan het verbeteren van de communicatie.

* Een bewerkte en uitgebreide versie van de oratie is in boekvorm verschenen bij Het Spectrum (ISBN 90-274-7206-8).

- 1 In *The Queen's Christmas Speech* van 1998 zegt koningin Elizabeth: "No age group has a monopoly of wisdom, and indeed I think the young can sometimes be wiser than us." In een artikel in *The Observer* wordt de voorzitter van 'The Queen's English Society' over deze kwestie geïnterviewd. De woordvoerder van dit Engelse taalgemeenschap verklaart dan het volgende: "It pains me to say it, but (...) the Queen has made a frightful howler."
- 2 Hetzelfde onderscheid – op basis van de spatie – is aanwijsbaar in de volgende voorbeelden, hier met klemtoonverschil weergegeven. Vergelijk 'drie éérstejaars studenten' en 'drie eerstejaársstudenten'. In de notatie met spatie ligt het accent op een kenmerk van de afzonderlijke studenten; in de notatie zonder spatie gaat het om drie studenten uit de categorie eerstejaars. Vergelijk ook 'een éérsteklas hotel' en 'een eerstekláshotel'. De notatie met spatie wijst op een kwalificatie van een specifiek hotel, terwijl de notatie zonder spatie de categorie aangeeft.
- 3 Een rijke inspiratiebron voor het bestuderen van taalveranderingen biedt de studie van Van der Horst & Van der Horst (1999). Hierin staan talrijke voorbeelden van verschijnselen die in deze paragraaf aan de orde zijn gekomen, onder andere over de buigings-e en het al dan niet gebruiken van het lidwoord 'een'. Zie in het bijzonder hun opmerking (a.w: 318) over de samenhang tussen het wegvallen van de buigings-e voor een categoriale aanduiding, zoals bijvoorbeeld 'de geestelijke vader' tegenover 'de geestelijk vader', en het wegvallen van het lidwoord zoals in 'geestelijk vader'.
- 4 Zie voor uitgebreidere informatie Renkema (1994) en Renkema (1996).
- 5 In feite zijn deze niveaus te onderscheiden in elke artistieke of ambachtelijke productie, of het nu gaat om het componeren van een muziekstuk of het bakken van een taart. De componist bepaalt een type (een sonate), gaat na welke inhoud hij wil overbrengen (het ontwakken van een bosnift), en bepaalt dan een (soms al gedeeltelijk voorgegeven) structuur in delen en in maatsoort. Daarbinnen worden de melodieën geformuleerd, en gepresenteerd via een bepaald muziekinstrument. Voor een appeltaart (type) gelden in feite dezelfde niveaus: al dan niet met rozijnen en noten (inhoud), in lagen of met hele stukken en met deegrolletjes bovenaan (structuur), langwerpig of rond (formulering/vormgeving) en warm gepresenteerd met ijs en slagroom op porselein, of koud op een servetje.
- 6 In het overleg met de fabrikant over de herschrijving bleek dat de tekst op enkele punten inhoudelijk moest worden aangepast. De belangrijkste aanpassing betrof inmiddels achterhaalde informatie in het origineel. De tweede indicatie, Norit als hulpmiddel bij de behandeling van vergiftigingen, bleek bij de aangegeven dosering onvoldoende grond te hebben. Een gebruiker zou dan veel meer dan tien capsules in één keer moeten innemen. Daarom is deze indicatie, met de desbetreffende opmerkingen over dosering en gebruik, in de herschrijving komen te vervallen.
- 7 Voor dit verschijnsel bestaat een kernachtig gezegde: "de mug uitzeven en de kameel doorslikken". Uiteraard moet men ook muggen ziften. Vlak voor het bijbelvers waaraan dit gezegde ontleend is, Mattheus 23:24, staat: "dit (namelijk muggenziften) moet men doen en het andere niet nalaten."
- 8 Zie voor een volledig verslag het rapport 'De Nieuwe Bijbelvertaling' van de Letterenfaculteit van de KU-Brabant.
- 9 Ester-passage Stijl: $F(4,172)=3.88, p<.01, \eta^2 =.08$, voor Verhevenheid: $F(1,175)=10.26, p<.025, \eta^2 =.06$; Handelingen-passage Stijl: $F(4,171)=3.17, p<.025, \eta^2 =.07$, voor Gepastheid: $F(1,174)=4.97, p<.05, \eta^2 =.03$, voor Verhevenheid: $F(1,174)=3.93, p<.05, \eta^2 =.02$.

Bibliografie

- Bartsch, R. (1987).** *Norms of language: theoretical and practical aspects*. London: Longman.
- Bree, C. van & Santen, A. van (Red.) (1996).** *Leidse mores; aspecten van taalnormering* (Lezingen gehouden op de Leidse Letterendag Taalnormen, 24 februari 1996). Leiden: SNL.
- De Nieuwe Bijbelvertaling: een onderzoek naar het effect van stijl, bron en kerkelijkheid op oordelen over bijbelpassages* (2000). Intern rapport Letterenfaculteit KU-Brabant.
- Groot, A. D. de & Medendorp, F.L. (1986).** *Term, begrip, theorie: inleiding tot signifiante begripsanalyse*. Meppel: Boom.
- Horst, J. van der & Horst, K van der (1999).** *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: Sdu.
- Quintilianus, M.F. Institutio Oratoria. Loeb-editie (1969).** London: Heinemann (4 dln.).
- Renkema, J. (1994).** *Taal mag geen belasting zijn: een onderzoek-in-burger naar brieven van ambtenaren*. Den Haag: Sdu.
- Renkema, J. (1996).** Over smaak valt goed te twisten: een evaluatiemodel voor tekstkwaliteit. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 18, 324-338.
- Renkema, J. (2000).** *Tussen de regels: over taalgebruik in bijsluiters, belastingformulieren en bijbelvertalingen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Verschueren, K. (1999).** *Tekst, stroomdiagram en kaderdiagram. Een onderzoek naar presentatievormen van de tariefgroep-indeling op het belastingformulier*. Doctoraalscriptie Letterenfaculteit KU Brabant.

Bibliografie argumentatie- theorie 1999

EVELINE FETERIS EN
PETER HOUTLOSSER

Verantwoording

In deze bibliografie wordt een overzicht gegeven van publicaties over argumentatie die in 1999 zijn verschenen (boeken, boekbesprekingen en tijdschriftartikelen). Opgenomen zijn theoretische beschouwingen, verslagen van empirisch onderzoek en praktisch gerichte publicaties. Bij de samenstelling is gebruik gemaakt van boek aankondigingen, periodiek verschijnende bibliografieën en tijdschriften waarin regelmatig artikelen over argumentatie worden gepubliceerd. Om een zo groot mogelijk aantal titels te kunnen opnemen, zijn de annotaties beknopt gehouden.

Er is naar gestreefd de bibliografie zo compleet mogelijk te maken. Wie ervan verzekerd wil zijn dat er in toekomstige bibliografieën geen eigen publicaties over argumentatie ontbreken, wordt verzocht per titel een volledige titelbeschrijving plus een korte annotatie, indien mogelijk vergezeld van een origineel exemplaar of een overdruk, te sturen aan P. Houtlosser, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Gebruikte afkortingen

<i>AA</i>	Argumentation and Advocacy
<i>ARG</i>	Argumentation
<i>IL</i>	Informal Logic
<i>JoP</i>	Journal of Pragmatics
<i>PhRh</i>	Philosophy and Rhetoric
<i>QJS</i>	Quarterly Journal of Speech
<i>Tb</i>	Taalbeheersing

* Met een asterisk aangeduide auteurs zijn ook afzonderlijk opgenomen.

Adams, John C. 1999

ARG, vol. 13, no. 1, p. 119-121.

Bespreking van James A. Herrick (1997), *The radical rhetoric of the English Deists: The discourse of skepticism, 1680-1750*. Columbia: University of South Carolina Press.

Adler, Jonathan E. 1999

'Affirming a straw man: A reply to Bowles'. In: *ARG*, vol. 13, no. 1, p. 17-26. De auteur kritiseert de interpretaties die George Bowles geeft van de stellingen van diens opponenten in de discussie over de relatieve waarschijnlijkheid van conclusies die getrokken worden op basis van een bevestiging van de consequens.

Andriessen, Jerry & Coirier, Pierre (eds.) 1999

Foundations of argumentative text processing. Amsterdam: Amsterdam University Press. Dit boek over argumentatief schrijven en de cognitieve verwerking van argumentatieve teksten bevat bijdragen van P. Coirier, J. Andriessen & L. Chanquoy over de specifieke processen die een rol spelen bij het schrijven en verwerken van argumentatieve teksten, J.F. Voss, J. Wiley & R. Sandak over de relatie tussen redeneren en argumenteren in argumentatieve teksten, F.H. van Eemeren & R. Grootendorst over de argumentatietheoretische achtergrond van schrijfonderzoek en over de rol van een analytisch tekstoverzicht in het schrijfproces, C.M.M. Santos & S.L. Santos over de inhoudelijke en contextuele dimensies van deugdelijk argumenteren in teksten, N.L. Stein & R. Bernas over de ontwikkeling van de competentie om argumentatie te interpreteren, A. Piolat, J.-Y. Roussey & A. Gombert over het onderzoek naar argumentatieve schemata, C. Golder & D. Pouit over de verschillende manieren waarop onderwerpen ter discussie kunnen worden gesteld, A. Giroud over het bestu-

deren van de verwerking van argumentatieve teksten door collaboratieve schrijfprocessen, M. Baker over de constructieve functie van argumentatie in educatieve interacties en A. Veerman, & T. Treasure-Jones over de ontwikkeling van software voor probleemoplossing door gezamenlijk argumenteren.

Azar, Moshe 1999

'Argumentative text as rhetorical structure: An application of rhetorical structure theory'. In: *ARG*, vol. 13, no. 1, p. 97-114. De auteur betoogt dat het onderscheid dat in de Rhetorical Structure Theory (RST) wordt gemaakt tussen kerndoelen en satellietdoelen bij uitstek van toepassing is in de analyse van argumentatieve teksten. Op basis van vijf relaties tussen kern en satelliet die in de RST worden onderscheiden karakteriseert hij vijf typen argumentatieve relaties. Hij illustreert zijn bevindingen in een analyse van drie korte teksten.

Bailin, Sharon 1999

'The problem with Percy: Understanding and critical thinking'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 161-170.

Volgens de auteur dienen in het onderwijs in kritisch denken aan studenten niet slechts bepaalde vaardigheden en disposities te worden bijgebracht, maar moet ze ook duidelijk worden gemaakt dat ze die vaardigheden en disposities moeten aanleren om op een kritische manier kennis te kunnen verwerven en beoordelen.

Blair, J. Anthony 1999

ARG, vol. 13, no. 3, p. 338-343.

Bespreking van D. N. Walton (1996), *Argumentation schemes for presumptive reasoning*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Boone, Daniel N. 1999

'The cogent reasoning model of informal fallacies'. In: *IL*, vol. 19, no. 1, p. 1-39.

De auteur presenteert een nieuw model voor de analyse van informele drogredenen. Van zo'n drogreden is volgens hem geen sprake als de gebruikte redenering ongeldig is, als een of meer premissen irrelevant zijn of als er een discussieregel wordt overtreden, maar als een of meer premissen waar lijken maar het niet zijn. Het model wordt geïllustreerd aan de hand van een analyse van veertien informele standaarddrogredenen.

Bowles, George 1999

'The asymmetry thesis and diversity of "invalid" argument forms'. In: *IL*, vol. 19, no. 1, p. 67-76.

De auteur voert meer tegenvoorbeelden aan tegen de asymmetrie-stelling (logische geldigheid kan formeel bewezen worden, logische ongeldigheid niet), om daarmee ook de afgezwakte versie van deze stelling (logische geldigheid kan formeel bewezen worden, logische ongeldigheid bijna nooit) te ontkrachten.

Braet, Antoine 1999a

'The enthymeme in Aristotle's *Rhetoric*: From argumentation theory to logic'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 101-117.

De auteur betoogt dat er in de analyse van het enthymeeem zoals dat door Aristoteles in de *Rhetorica* wordt gekarakteriseerd een onderscheid moet worden gemaakt tussen een logisch en een pragmatisch analyseniveau, dat in een enthymeeem ook andere typen premissen dan premissen die gebaseerd zijn op waarschijnlijkheden en tekens kunnen worden gebruikt en dat aan een enthymeeem ten onrechte vaak ofwel een topische ofwel een syllogische structuur wordt toegekend. Aristoteles' behandeling van het enthymeeem in de *Rhetorica* demarceert volgens de auteur een omslag van een argumentatietheoretische naar een logische benadering van enthymemen.

Braet, A. 1999b

'Aristoteles' *Rhetorica*. Een werk dat pathos veroordeelt én behandelt. Bij de verschijning van een Nederlandse vertaling'. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 3, p. 206-219.

In dit artikel verdedigt de auteur het standpunt dat Aristoteles in de *Rhetorica* zowel richtlijnen voor het gebruik van *pathos* verschaft als het gebruik van *pathos* veroordeelt en geeft hij een verklaring van de ogenschijnlijke tegenstrijdigheid.

Broda-Bahm, Kenneth T. 1999

'Finding protection in definitions: The quest for environmental security'. In: *AA*, vol. 35, no. 4, p. 159-170.

In dit artikel wordt de discussie geanalyseerd over de toelaatbaarheid van het vermengen van milieubelangen en veiligheidsoverwegingen door middel van definities. Om de aanvaardbaarheid van de discussiebijdragen te bepalen moet volgens de auteur duidelijk zijn of het geven van een definitie als een argumentatieve strategie moet worden gezien of als het doen van een uitspraak die de waarheid grondvest.

Burgess-Jackson, Keith 1999

'Principled objections and sham arguments: The case of capital punishment'. In: *PhRh*, vol. 32, no. 4, p. 299-308.

De auteur analyseert *ad hominem*-argumenten waarin de tegenstander op een inconsistente wijze wordt gewezen in een discussie over doodstraf aan het eind van de jaren zeventig.

Cherney, James L. 1999

'Deaf culture and the cochlear implant debate: Cyborg politics and the identity of people with disabilities'. In: *AA*, vol. 36, no. 1, p. 22-34.

In deze bijdrage aan het themanummer over argumentatie en lichaamstaal geeft de auteur een kritische analyse van het retorische gebruik van het begrip 'cyborg' in het

debat over de implantatie van kunstonderdelen in het oor.

Darwin, Thomas J. 1999

'Intelligent cells and the body as conversation: The democratic rhetoric of mindbody machine'. In: *AA*, vol. 36, no. 1, p. 35-49.

Onderwerp van deze bijdrage aan het themanummer over argumentatie en lichaamstaal is de interpretatie van het lichaam in bepaalde alternatieve geneeswijzen in de Verenigde Staten en de retoriek die daaraan ten grondslag ligt.

Dascal, Marcelo & Cremaschi, Sergio 1999

'The Malthus-Ricardo correspondence: Sequential structure, argumentative patterns, and rationality'. In: *JoP*, vol. 31, p. 1129-1172.

Uitgaande van een geïntegreerde retorisch-pragmatische theorie analyseren de auteurs de bijdragen aan de correspondentie tussen Mathus en Ricardo als zetten in een polemische dialoog. In het artikel bestuderen zij de sequentiële structuur van de dialoog en gaan zij na welke argumentatieve patronen er op macroniveau in kunnen worden geïdentificeerd.

Dascal, Marcelo & Gross, Alan G. 1999

'The marriage of pragmatics and rhetoric'. In: *PhRh*, vol. 32, no. 2, p. 107-130.

De auteurs pleiten voor een integratie van Griceaanse pragmatiek en Aristotelische retorica. Deze integratie maakt naar hun mening de retorica theoretisch coherenter, terwijl de pragmatiek niet alleen toepasbaar wordt op informatief maar ook op persuasief taalgebruik.

DeLuca, Kevin Michael 1999

'Unruly arguments: The body rhetoric of Earth First!, Act Up, and Queer Nation'. In: *AA*, vol. 36, no. 1, p. 9-21.

In dit artikel wordt betoogd dat het lichamelijke een constitutief element vormt in de retoriek van protestbewegingen. Een en ander wordt gedemonstreerd aan de hand van teksten van *Earth First!*, *ACT UP* en *Queer Nation*.

Doury, Marianne 1999

ARG, vol. 13, no. 1, p. 121-125.

Bespreking van Thanh Nyan (1998), *Metalinguistic operators. With reference to French*. Bern: Peter Lang.

Eemeren, Frans van & Grootendorst, Rob 1999

Filosofie Magazine. 'De cirkel is rond', 'Verboden twijfel', 'Schijnonthulling', 'Wie het niet met mij eens is, is onredelijk' en 'Polemische strategieën'. Jrg. 8, no. 1, p. 41, no. 2, p. 35, no. 3, p. 33, no. 4, p. 27 en no. 5, p. 23.

Reeks populariserende artikelen over drogredenen.

Eemeren, Frans van & Houtlosser, Peter 1999a

'Strategic manoeuvring in argumentative discourse'. In: *Discourse Studies*, vol. 1, no. 4, p. 479-497.

De auteurs betogen dat in een adequate analyse van een impliciete of expliciete argumentatieve discussie niet alleen de dialectische maar ook de retorische doelen van de discussianten moeten worden verdisconteerd, omdat alleen dan de rationale van de verschillende discussiezetten en van de strategische patronen daarin kan worden verklaard. Vervolgens presenteren zij een geïntegreerde analysemodel dat zij op basis van dit inzicht hebben ontwikkeld en passen zij dit model toe in een analyse van een betoog waarin Shell zich voor zijn toenmalige activiteiten in Nigeria verantwoordt.

Eemeren, Frans van & Houtlosser, Peter 1999b

'Strategisch manoeuvreren in argumentatieve teksten'. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 3, p. 142-156. De auteurs laten zien hoe retorische inzichten kunnen worden gebruikt om een dialectische analyse te verdiepen en te rechtvaardigen. Zij illustreren hun benadering door middel van een geïntegreerde analyse van de strategieën die door Reynolds Tobacco Company gebruikt worden in een 'advertorial' over roken door jongeren.

Eemeren, Frans van & Houtlosser, Peter 1999c

'Over zekere waarden. Een analyse van twee objectief waarderende standpunten'. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 3, p. 179-186.

In dit artikel wordt van twee reclameuitingen respectievelijk een dialectische, een pragma-linguïstische en een retorische analyse gegeven. Samen moeten de analyses duidelijk maken welk effect er met de uitingen wordt nagestreefd.

Eemeren, Frans van, Grootendorst, Rob & Meuffels, Bert 1999

'De onredelijkheid van de ad baculum-drogreden'. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 1, p. 29-48. De auteurs doen verslag van empirisch onderzoek naar de opvattingen van gewone taalgebruikers over discussiezetten waarin theoretisch gesproken een *ad baculum*-drogreden wordt begaan. Er werden drie contexten gecontrasteerd waarin dergelijke discussiezetten moesten worden beoordeeld: wetenschappelijke, politieke en huiselijke.

Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R., Blair, J. Anthony & Willard, Ch.A (eds.) 1999

Proceedings of the Fourth International Conference of the International Society for the Study of Argumentation. Amsterdam: Sic Sat.

In deze bundel zijn 184 bijdragen gepubliceerd aan de vierde internationale conferentie over argumentatie georganiseerd door de International Society for the Study of Argumentation, die werd gehouden van 16-18 juni 1998 aan de Universiteit van Amsterdam. Onder de bijdragen zijn de drie *keynote speeches* van Scott Jacobs ('Argumentation as normative pragmatics'), Manfred Kienpointner ('Figures of speech: Definition, description and critical evaluation') en Erik Krabbe ('The dialectic of quasi-logical arguments'). De artikelen zijn ditmaal alfabetisch geordend. Bij de proceedings is een CD-rom gevoegd met een elektronische versie van de bijdragen.

Erion, G.J. 1999

'Thinking critically about college writing: The analogy between arguments and essays'. In: *Teaching Philosophy*, vol. 23, no. 1, p. 53-61.

De auteur betoogt dat voor een wetenschappelijke tekst dezelfde kwaliteitseisen gelden als voor een betogende tekst. In beide type teksten moet de tekst een sterke ondersteuning bieden voor de centrale stelling en dienen de ondersteuningsrelaties expliciet te zijn gemaakt. Hij pleit er daarom voor het universitair onderwijs in het schrijven van wetenschappelijke teksten in het kader van het filosofie- of het argumentatieonderwijs te laten plaatsvinden.

Farrell, Thomas B. 1999

ARG, vol. 13, no. 4, p. 402-406.

Bespreking van Tarla Rai Peterson (1997), *Sharing the earth. The rhetoric of sustainable development*. Columbia: University of South Carolina Press.

Feteris, Eveline T. 1999

Fundamentals of legal argumentation. A survey of theories on the justification of judicial decisions. Dordrecht: Kluwer.

In deze Engelse bewerking van *Redelijkheid in juridische argumentatie* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1994) wordt een overzicht gegeven van onderzoek naar juridische argumentatie. Eerst worden verschillende argumentatie-theoretische benaderingen op hun relevantie voor juridische argumentatie getoetst. Vervolgens komen specifiek juridische benaderingen aan de orde, die in verschillende stromingen en aandachtsgebieden worden ondergebracht. Ten slotte wordt een analyse- en beoordelingsmodel voor juridische argumentatie gepresenteerd.

Feteris, Eveline, Grootendorst, Rob & Houtlosser, Peter 1999

'Bibliografie Argumentatietheorie 1998'. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 3, p. 142-156. Blz. 220-228. Geannoteerde bibliografie van in 1998 verschenen publicaties over argumentatie.

Feteris, E. T., Grootendorst, R. & Houtlosser, P. 1999

'Bibliography Argumentation Studies 1997'. In: *ARG*, vol. 13, no. 2, p. 221-232. Geannoteerde bibliografie van in 1997 verschenen studies over argumentatie.

Garver, Eugene 1999a

ARG, vol. 13, no. 3, p. 335-337. Bespreking van Maurice Finocchiaro (1997), *Galileo on the world systems. A new abridged translation and guide*. Berkeley: University of California Press.

Garver, Eugene 1999b

IL, vol. 19, no. 1, p. 91-95. Bespreking van Henry Richardson (1994), *Practical reasoning about final ends*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gerritsen, Susanne 1999

Het verband ontgaat me. Begrijpelijkheidsproblemen met verzwegen argumenten. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

In dit proefschrift worden richtlijnen ontwikkeld waarmee schrijvers van betogende teksten ervoor kunnen zorgen dat hun lezers geen begrijpelijkheidsproblemen hebben met verzwegen stappen in de argumentatie. Na een kritische bespreking van de definities en reconstructiemethoden die in de literatuur over verzwegen argumenten zijn voorgesteld, gaat de auteur op basis van een pragma-dialectische opvatting van verzwegen argumenten na welke categorieën begrijpelijkheidsproblemen er met verzwegen argumenten in betogende teksten precies kunnen optreden en hoe ze in een herschrijving kunnen worden opgelost. De effectiviteit van deze oplossingen wordt vervolgens in een empirisch onderzoek getoetst.

Goddu, G. C. 1999

'Reasonable doubt: A note on "neutral" illatives and arguments'. In: *ARG*, vol. 13, no. 3, p. 243-250.

De auteur betoogt dat de analyse in termen van waarschijnlijkheid die George Bowles en Thomas Gilbert gegeven hebben onjuist is en dat dientengevolge de door hen gehanteerde definitie van 'argument' herzien zou moeten worden.

Godin, Benoît 1999

'Argument from consequences and the urge to polarize'. In: *ARG*, vol. 13, no. 4, p. 347-365.

De auteur gaat in op 's mensens neiging om in discussies hun verschillen van mening te polariseren en hun standpunten lijnrecht tegenover elkaar te stellen. De auteur draagt verklaringen voor deze neiging aan en wijst op enkele potentiële onwenselijke consequenties.

Goldstick, Dan 1999

'"Soundness" unsound'. In: *IL*, vol. 19, no. 1, p. 90.

De auteur pleit tegen het gelijkstellen van

logisch deugdelijke redeneringen en rationeel aanvaardbare redeneringen.

Gratton, Claude 1999

IL, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 226-230.

Bespreking van Chr. Plantin (1996), *L'argumentation*. Parijs: Seuil.

Groarke, Leo 1999

'Deductivism within pragma-dialectics'. In: *ARG*, vol. 13, no. 1, p. 1-16.

De auteur verdedigt een deductivistische benadering in de reconstructie van verzwegen argumenten in alledaagse argumentatie. Hij geeft een kritisch overzicht van de bijdragen aan de discussie over de reconstructie van verzwegen argumenten en betoogt vervolgens dat een uitwerking van de deductivistische benadering die in de pragma-dialectische argumentatietheorie wordt voorgestaan doorslaggevende theoretische voordelen biedt.

Gross, Alan 1999

'A theory of rhetorical audience: Reflections on Chaim Perelman'. In: *QJS*, vol. 85, no. 2, p. 203-211.

De auteur laat zien hoe Perelmans onderscheid tussen het universele en het particuliere auditorium kan worden gebruikt om betogen in het openbare leven te analyseren.

Haaften, Ton van 1999

Tb, jrg. 21, nr. 1, p. 67-71.

Bespreking van F.H. van Eemeren, R. Grootendorst, A.F. Snoeck Henkemans et al. (1997), *Handboek argumentatietheorie. Historische achtergronden en hedendaagse ontwikkelingen*. Groningen: Martinus Nijhoff.

Hall Kells, Michelle 1999

AA, vol. 35, no. 4, p. 192-195.

Bespreking van Barbara Emmel, Paul Resch & Deborah Tenney (1996), *Argument revisited, argument redefined*.

Negotiating meaning in the classroom. Thousand Oaks: Sage.

Hample, Dale, Benoit, Pamela J., Houston, Josh, Purifoy, Gloria, Van-Hyfte, Vanessa & Wardell, Clyde 1999

'Naive theories of argument: Avoiding interpersonal arguments or cutting them short'. In: *AA*, vol. 35, no. 3, p. 130-139.

De auteurs doen verslag van experimenteel onderzoek waarin aan de hand van dagboekverslagen is nagegaan welke tactieken men gebruikte om discussies te vermijden of in de kiem te smoren. Tevens is onderzocht hoe de dagboekhouders in de betreffende gevallen tegen de discussie aankeken. Er blijkt een significante correlatie te bestaan tussen de mate waarin er volgens de proefpersonen al expliciet van een discussie sprake was en de mate waarin die discussie als antagonistisch werd ervaren.

Harold, Christine L. 1999

'Tracking heroin chic: The abject body reconfigures the rational argument'. In: *AA*, vol. 36, no. 2, p. 65-76.

In de Verenigde Staten is het uitgeteerde lichaam in de reclame zo populair geworden dat zelfs het beeld van een heroinegebruiker een zekere chic heeft verkregen. De auteur analyseert de retoriek hiervan.

Harris, Randy Allen 1999

ARG, vol. 13, no. 2, p. 233-236.

Bespreking van Charles A. Taylor (1996), *Defining science. A rhetoric of demarcation*. Madison: University of Wisconsin Press.

Hartnett, Stephen & Ramsey, Eric Ramsey 1999

'"A plain public road": Evaluating arguments for democracy in a post-metaphysical world'. In: *AA*, vol. 35, no. 3, p. 95-114. De auteurs analyseren de dialectische relatie tussen retorische tropen, argumentatie-

patronen en politieke ideologieën in Patrick Buchanans politieke voordrachten. Zij gaan in op de rol van retoriek in argumentaties voor het democratische bestel in verschillende perioden van de Amerikaanse geschiedenis en schenken daarbij in het bijzonder aandacht aan de concepten 'illusie' en 'verbeelding'.

Hatcher, Donald 1999a

'Why informal logic is essential for critical thinking'. In: *IL*, vol. 19, no. 1, p. 77-89.

De auteur bestrijdt de bezwaren tegen het gebruiken van formele logica als didactisch middel in het onderwijs in kritisch denken en voert theoretische, empirische en praktische redenen aan die moeten aantonen dat formele logica juist essentieel is voor dit onderwijs.

Hatcher, Donald 1999b

'Why critical thinking should be combined with written composition'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 171-183.

De auteur betoogt dat het onderwijs in kritisch denken niet gescheiden moet worden gegeven van het schrijfonderwijs. Hij pleit voor een sequentiële integratie.

Hauser, Gerard A. 1999

'Introduction. Incongruous bodies: Arguments for personal sufficiency and public insufficiency'. In: *AA*, vol. 36, no. 1, p. 1-8.

Inleiding bij een tweedelig themanummer van het tijdschrift over 'Body argument', *AA*, vol. 36, no. 1 en *AA*, vol. 36, no. 2, waarin verder bijdragen staan van K.M. DeLuca*, J.L. Cherney*, Th.J. Darwin*, N. Stormer*, Ch.L. Harold*, K.M. Torrens* en A. Kiewe*.

Henket, M.M. 1999

'Rationele argumentatie in de rechtswetenschap'. In: P.W. Brouwer, M.M. Henket, A.M., Hol & H. Kloosterhuis (red.), *Drie*

dimensies van recht. Rechtstheorie, rechtsgeleerdheid, rechtspraktijk (p. 239-256). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

Deze bijdrage aan de bundel over recht gaat over maatstaven voor rechtswetenschappelijke argumentatie en over de verschillen met de maatstaven voor argumentatie in de rechtspraktijk. De auteur inventariseert de kenmerken van rationele argumentatie in de rechtswetenschap en stelt een stelsel van argumentatieregels voor.

Hicks, Darrin & Langsdorf, Lenore 1999

'Regulating disagreement, constituting participants: A critique of proceduralist theories of democracy'. In: *ARG*, vol. 13, no. 2, p. 139-160.

De auteurs geven een kritische analyse van het procedurale model van maatschappelijke discussie. Vervolgens gaan zij na welke repercussies het door hen voorgestane constitutieve proceduralisme zou moeten hebben voor de argumentatietheorie en het argumentatieonderwijs.

Hitchcock, David 1999a

'The Thomas-Nolt debate: Some lessons about induction'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 201-212.

De auteur betoogt dat een verhoogde waarschijnlijkheid dat een ervaring die zich vele malen eerder heeft voorgedaan zich weer voor zal doen geen rol speelt bij inductie op basis van uniforme ervaringen. Specifieke achtergrondkennis speelt volgens hem wel een grote rol, maar juist weer niet de veronderstelling dat de natuur uniform is of de veronderstelling dat het in de toekomst ongeveer zo zal zijn als in het verleden.

Hitchcock, David 1999b

'The origin of the technical use of "sound argument": A postscript'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 213-214.

De auteur wijst Max Black aan als bron van de opvatting dat een geldige redenering met ware premissen een deugdelijke redenering is.

Hoaglund, John 1999

ARG, vol. 13, no. 2, p. 236-238.

Bespreking van Leo A. Groarke, Christopher W. Tindale & Linda Fisher (1997), *Good reasoning matters! A constructive approach to critical thinking*. Toronto/New York/Oxford: Oxford University Press.

Hol, A.M. 1999

'De weegschaal in balans: rationele argumentatie in het recht'. In: P.W. Brouwer, M.M. Henket, A.M., Hol & H. Kloosterhuis (red.), *Drie dimensies van recht. Rechtsstheorie, rechtsgeleerdheid, rechtspraak* (p. 257-272). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

De auteur stelt zich ten doel het belang van de rechtstheorie voor de rechtswetenschappelijke analyse van juridische oordeelsvorming te verhelderen en vast te stellen hoe de rechtstheorie behulpzaam kan zijn bij de beschrijving, analyse en ontwikkeling van juridische argumenten in de rechtspraak. Hij werkt zijn inzichten uit aan de hand van het *Kalimijnen*-arrest.

Ilie, Cornelia 1999

'Question-response argumentation in talk shows'. In *JoP*, vol. 31, p. 975-999.

De auteur onderzoekt de argumentatieve functie van drie typen vragen in twee Amerikaanse televisie-*talkshows*: vragen om een uiteenzetting, retorische vragen en echovragen. Zij concludeert dat er met deze typen vragen en de antwoorden daarop geen vaste vraag- en antwoordcategorieën corresponderen.

Inbar, Michael 1999

'Argumentation as rule-justified claims: Elements of a conceptual framework for

the critical analysis of argument'. In: ARG, vol. 13, no. 1, p. 27-42.

De auteur presenteert een model voor de beoordeling van argumentatie dat semantisch is in plaats van formeel, op verplichtingen gericht in plaats van op overtuigingen en op de noodzakelijkheid van afgeleide conclusies in plaats van op hun overtuigingskracht of formele geldigheid. De toepassing van het model wordt geïllustreerd aan de hand van bekende voorbeelden van argumentatie uit de vakliteratuur.

Jacquette, Dale 1999a

IL, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 221-226.

Bespreking van G. Priest (1995), *Beyond the limits of thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jacquette, Dale 1999b

PhRh, vol. 32, no. 3, p. 286-291.

Bespreking van N. Rescher (1997), *Objectivity. The obligations of impersonal reason*. Notre Dame: Notre Dame University Press.

Johnson, Ralph H. 1999

'The relation between formal and informal logic'. In: ARG, vol. 13, no. 3, p. 265-274.

De auteur betoogt dat de wijze waarop de relatie tussen formele en informele logica gekarakteriseerd wordt sterk afhangt van wat men onder informele logica verstaat. Na een kritische bespreking van vigerende definities van informele logica presenteert de auteur een eigen definitie en concludeert hij dat informele logica in die definitie complementair is aan formele logica.

Kiewe, Amos 1999

'The body as proof: Franklin D. Roosevelt's preparations for the 1932 presidential campaign'. In: AA, vol. 36, no. 2, p. 88-100.

In dit artikel wordt uiteengezet waarom de toenmalige president Roosevelt ondanks

zijn ziekte als een gezonde man wilde overkomen op het kiezerspubliek en hoe hij dit streven in de campagne realiseerde.

Lagerwerf, Luuk 1999

'Stoer of asociaal? Een argumentatieve analyse van de "...maar ik rook niet!"-spotjes'. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 2, p. 83-98.

De auteur betoogt dat een goed begrip van televisiespotjes ten behoeve van het niet-roken afhangt van de manier waarop het in de spotjes cruciale gebruik van 'maar' kan worden geïnterpreteerd. Hij concludeert dat de bedoelde boodschap niet zonder meer uit de spotjes kan worden afgeleid.

Levi, Don S. 1999

'The fallacy of treating the *ad baculum* as a fallacy'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 145-159.

De auteur bestrijdt Michael Wreens analyse van het *ad baculum* als een drogredelijk soort *argumentatie*. Volgens de auteur moet het *ad baculum* juist gezien worden als een retorische manier om een andere partij het argumenteren onmogelijk te maken.

Levin, Michael 1999

'A misuse of Bayes's theorem'. In: *IL*, vol. 19, no. 1, p. 63-66.

De standaardanalyse van waarschijnlijkheidsredeneringen in de psychologische en juridische literatuur heeft als conclusie dat de betrouwbaarheid van getuigenverklaringen in de regel overschat wordt. De auteur betoogt dat deze conclusie op een methodologische rekenfout berust.

Liu, Yameng 1999

'Justifying my position in your terms: Cross-cultural argumentation in a globalized world'. In: *ARG*, vol. 13, no. 3, p. 297-315.

De auteur onderzoekt hoe discussie tussen cultureel heterogene en ideologisch incompatibele groepen kan worden gesti-

muleerd. Een belangrijk aspect daarin zou zijn dat de opponenten trachten hun stellingen met behulp van de uitgangspunten van de andere partij te rechtvaardigen.

MacKenzie, Jim 1999

ARG, vol. 13, no. 1, p. 115-119.

Bespreking van Douglas Walton (1996), *Fallacies arising from ambiguity*. Dordrecht: Kluwer.

MacKenzie, Jim & Staines, Phil 1999

'Hamblin's case for commitment: A reply to Johnson'. In: *PhRh*, vol. 32, no. 1, p. 14-39.

De auteurs gaan in op de bezwaren die Ralph Johnson begin jaren negentig tegen Hamblins weergave van de standaardbenadering van drogredenen en tegen diens gebruik van de noties 'aanvaardbaarheid' en 'gebondenheid' heeft aangevoerd.

MacPherson, Brian 1999

'Three misrepresentations of logic'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 185-199.

De auteur reageert op de kritiek van enkele feministen op de formele en de informele logica. Hun bezwaar dat in de semantiek voor formele logica van de context wordt geabstraheerd tracht hij te weerleggen door te wijzen op ontwikkelingen in de intensionele logica, de kritiek dat informele logici de uitingscontext van argumentatie veronachtzamen verwerpt hij als een verkeerde weergave van wat drogredentheoretici doen en het bezwaar dat de klassiek-logische negatie op een 'exclusivistisch' dualisme berust dat de maatschappelijke uitsluiting van vrouwen stimuleert pareert hij door op de driewaardige quantumlogica van Reichenbach te wijzen.

Maier, Robert 1999

ARG, vol. 13, no. 3, p. 343-346.

Bespreking van Jean-Blaise Grize (1996), *Logique naturelle & communications*. Parijs: Presses Universitaires de France.

McEvoy, Sebastian 1999

'The construction of issues: Pleading theory and practice, relevance in pragmatics, and the confrontation stage in the pragma-dialectical theory of argumentation'. In: *ARG*, vol. 13, no. 1, p. 43-52.

De auteur betoogt dat de belangrijkste pragmatische benaderingen van relevantie ontoereikend zijn omdat ze geen criterium bieden om vast te stellen wanneer een discussiebijdrage irrelevant is. Een benadering die daartoe wel in staat is kan volgens hem worden gevonden in het recht, met name in de pleitleer van de negentiende-eeuwer H.J. Stephen, die zich heeft beziggehouden met het bepalen van de punten van discussie. Toepassing van deze leer op de argumentatietheorie houdt in dat relevantie niet zozeer moet worden bepaald in de argumentatiefase van een discussie als wel in de confrontatiefase.

McGee, Brian R. 1999

'The argument from definition revisited: Race and definition in the progressive era'. In: *AA*, vol. 35, no. 4, p. 141-158.

Aan de hand van twee romans uit 1912 over rassenonderscheidingen waarin op basis van definities wordt geargumenteed betoogt de auteur dat alle definities als contingent zouden moeten worden beschouwd en dat argumentatie op basis van definities weliswaar niet, zoals Richard Weaver stelt, ethisch superieur is aan andere vormen van argumentatie, maar wel specifiek ethische kanten heeft.

McIntyre, Lee 1999

'Teaching the fallacy of conversion'. In: *Teaching Philosophy*, vol. 22, no. 2, p. 135-140.

De auteur vestigt de aandacht op de drogreden van de conversie en bespreekt enkele factoren die een rol spelen in het behandelen ervan in het onderwijs.

Meuffels, Bert 1999

Tb, jrg. 21, nr. 1, p. 72-74.

Bespreking van Hans Hoeken (1998), *Het ontwerp van overtuigende teksten. Wat onderzoek leert over de opzet van effectieve reclame en voorlichting*. Bussum: Coutinho.

Myers, Frank 1999

'Political argumentation and the composite audience: A case study'. In: *QJS*, vol. 85, no. 1, p. 55-71.

In dit artikel wordt een toespraak uit 1945 geanalyseerd van de toenmalige Britse minister Ernest Bevin. Doel van de analyse is vast te stellen hoe Bevin zich kwijt van de taak om verschillende auditoria tegelijk te bedienen. De auteur identificeert vier argumentatieve technieken waarvan Bevin voor dit doel gebruik maakt.

Nyan, T. 1999

'*Simplement* as a metalinguistic operator'. In: *ARG*, vol. 13, no. 3, p. 275-295.

De auteur geeft een linguïstische karakterisering van het bijwoord *simplement* in de constructie *ce n'est pas que P simplement Q*. Zij concentreert zich hierbij op de aard en functie van de negatie die voorafgaat aan *P* en de betekenis van *simplement*, die zij in navolging van Anscombe en Ducrot in procedurele termen vat.

Phillips, Patrick J.J. 1999

IL, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 215-217.

Bespreking van Frederick F. Schmitt (ed.) (1994), *Socializing epistemology. The social dimensions of knowledge*. Lanham: Rowan & Littlefield.

Plumer, Gilbert 1999

'Necessary assumptions'. In: *IL*, vol. 19, no. 1, p. 41-61.

De auteur stelt criteria voor om te kunnen bepalen of een mogelijke veronderstelling in een argumentatie een noodzakelijke veronderstelling is. Hij ondersteunt zijn

voorstel zowel met theoretische als met empirische redenen.

Rees, Agnès van 1999

We komen er wel uit. Over de rationaliteit van probleemoplossende discussies. Amsterdam/Meppel: Boom.

In dit boek worden instrumenten ontwikkeld voor de analyse en beoordeling van interacties in probleemoplossende discussies. Na een kritische bespreking van de literatuur over probleemoplossende discussies laat de auteur zien dat het pragma-dialectische ideaalmodel van een kritische discussie een adequaat theoretisch instrument biedt om probleemoplossende discussies te analyseren en te evalueren. Vervolgens wordt in een aantal detailstudies ingegaan op de relatie tussen ideaal en praktijk en worden twee feitelijk gevoerde probleemoplossende discussies geanalyseerd en beoordeeld.

Rees, M.A. van 1999b

“En dat doen we nu dus al een uurtje zo ongeveer”. De fasen van een kritische discussie als diagnostisch instrument bij het vaststellen van de oorzaken van een onbevredigend discussieverloop’. In: *Tb*, jrg. 21, nr. 1, p. 17-28.

De auteur laat zien hoe het pragma-dialectische model van een kritische discussie als diagnostisch instrument kan worden gebruikt in een kritische analyse van het verloop van een probleemoplossende discussie.

Rühl, Marco 1999

‘The revelation argument: A “communicational fallacy”’. In: *ARG*, vol. 13, no. 1, p. 73-96.

De auteur past de pragma-dialectische benadering van drogredenen als overtredingen van de regels voor kritische discussie toe in een analyse en beoordeling van argumentatie waarin persoonlijke gedach-

ten en gevoelens als argumenten naar voren worden gebracht.

Siegel, Harvey 1999a

‘Argument quality and cultural difference’. In: *ARG*, vol. 13, no. 2, p. 183-201.

De auteur kritiseert de argumenten die de voorstanders van een cultuurbepaalde beoordeling van argumentatie hebben aangevoerd tegen argumentatietheorie die een onpersoonlijke, cultuuronafhankelijke beoordeling propageren. Zijn belangrijkste punt van kritiek is dat die argumenten zelf een cultuuronafhankelijk evaluatiecriterium vooronderstellen.

Siegel, Harvey 1999b

IL, vol. 19, no. 1, p. 95-99.

Bespreking van Frederick F. Schmitt (1995), *Knowledge and belief*. Londen: Routledge, 1992 en Frederick F. Schmitt, *Truth. A primer*. Boulder: Westview Press.

Spek, Erik van der 1999

Tb, jrg. 21, nr. 3, p. 231-235.

Bespreking van Susanne Gerritsen (1999), *‘Het verband ontgaat me’*. *Begrijpelijkheidsproblemen met verzwegen argumenten*. Dissertatie UvA. Amsterdam: Nieuwezijds.

Stormer, Nathan 1999

Embodied humanism: Performative argument for natural right in “The solitude of self”. In: *AA*, vol. 36, no. 2, p. 51-64.

In het kader van het themanummer over de argumentatieve kanten van het lichamelijke houdt de auteur een pleidooi tegen een ‘ontlichaamd’ onpersoonlijk rationalisme ten faveure van een ‘belichaamd’ materialisme als basis voor een humanistische levenshouding.

Suits, David B. 1999

‘Steep cliff arguments’. In: *ARG*, vol. 13, no. 2, p. 127-138.

De auteur analyseert het type filosofische

gedachtenexperimenten dat ten doel heeft de luisteraar of lezer een bepaald idee te doen verwerpen door dit idee te introduceren in een absurde gedaante die scherp contrasteert met datgene waarmee de lezer of luisteraar vertrouwd is. Dergelijke overtuigingspogingen kunnen volgens de auteur effectief worden bestreden door de zaak om te keren en het ter discussie staande idee op zo'n manier te presenteren dat een absurde situatie er vertrouwd door wordt.

Tindale, Christopher W. 1999

Acts of arguing. A rhetorical model of argument. New York: State University of New York Press.

In dit boek wordt betoogd dat door de aandacht die de laatste decennia is gegeven aan de logische en dialectische aspecten van argumentatie de retorische aspecten van argumentatie verwaarloosd zijn, terwijl deze volgens de auteur juist de grondslag voor argumentatie vormen. Na een bespreking van logische, dialectische en retorische perspectieven op argumentatie presenteert de auteur een retorisch analysekader en past hij dit toe in twee *case studies*. Ook bespreekt hij de implicaties van zijn bevindingen voor de studie van drogredenen en wijdt hij een hoofdstuk aan feministische benaderingen van argumentatie.

Tindell, John H. 1999

'Argumentation and debate textbooks: An overview of content and focus'. In: *AA*, vol. 35, no. 4, p. 185-191.
Besprekingsartikel over leerboeken over argumenteren en debatteren.

Titsworth, B. Scott 1999

'An ideological basis for definition in public argument: A case study of the individuals with disabilities in education act'. In: *AA*, vol. 35, no. 4, p. 171-184.
De auteur betoogt dat definities in maatschappelijke discussies ideologisch tot stand

komen. Deze opvatting wordt te gelde gemaakt in een *case study* van een wetstekst over moeilijk lerende kinderen, waaraan ideologisch bepaalde standaards van normaliteit ten grondslag zouden liggen.

Torrens, Kathleen M. 1999

'Fashion as argument: Nineteenth-century dress reform'. In: *AA*, vol. 36, no. 2, p. 77-87.
De auteur legt de argumentatieve effecten bloot die in de negentiende eeuw door vrouwenbewegingen werden nagestreefd met het dragen van bepaalde kledingsstukken.

Verbiest, Agnes 1999

ARG, vol. 13, no. 2, p. 238-242.
Bespreking van Molly Meijer Wertheimer (ed.) (1997), *Listening to their voices. The rhetorical activities of historical women*. Columbia: University of South Carolina Press.

Walton, Douglas 1999a

Appeal to popular opinion. University Park, PA: Penn State Press.
In dit boek stelt de auteur zich ten doel te laten zien hoe instantiëringen van het *argumentum ad populum* op een evenwichtige manier kunnen worden beoordeeld. Eerst contrasteert hij de klassieke benadering van deze argumentatievorm met de hedendaagse benadering in logicleerboeken, die hij op zijn beurt contrasteert met zijn eigen dialectische benadering waarin hij elf subtypen *ad populum* onderscheidt en een pragmatische methode ontwikkelt om elk van deze subtypen systematisch te evalueren.

Walton, Douglas 1999b

'Dialectical relevance in persuasion dialogues'. In: *IL*, vol. 19, nos. 2 & 3, p. 119-143.
De auteur zet een methode uiteen voor het beoordelen van de dialectische relevantie van uitspraken in persuasieve dialogen. De methode is gebaseerd op de tech-

Boek beoordelingen

Xiangling Li (1999). *Chinese-Dutch business negotiations. Insights from discourse.* Dissertatie Technische Universiteit Eindhoven. Utrecht Studies in Language and Communication 14. Amsterdam/ Atlanta: Rodopi. Promotor: prof.dr. C.J.M. Jansen. Copromotoren: prof.dr. W. Herrlitz en dr. T. Koole.

De afgelopen 10 jaar is er een toenemende belangstelling vanuit de pragmatiek voor de rol van taal en cultuur in cross-culturele communicatie. Onderhandelings-gesprekken tussen vertegenwoordigers van verschillende culturen zijn in dit opzicht extra 'spannend' omdat communicatieproblemen in deze setting vaak vergaande consequenties hebben. Het onderzoek van Xiangling Li naar de communicatie tussen Westerse en Chinese onderhandelaars toont duidelijk aan dat bij ver van elkaar verwijderde culturen dergelijke communicatieproblemen volop voorkomen en vaak complexe oorzaken hebben die diep in de cultuur verankerd zijn.

Het proefschrift begint met een soort inleidende cursus 'onderhandelen met Chinezen', en in de literatuur die besproken wordt komen al snel de centrale culturele concepten naar voren die zeker gezien vanuit een Westers standpunt belangrijk zijn om te herkennen. Het concept dat in het gehele proefschrift terugkomt is dat van de 'joint quest': Chinezen

beschouwen onderhandelingen als een gezamenlijke speurtocht naar de oplossing van een probleem. Voor de niet-ingewijde in de Chinese cultuur is deze korte inleiding erg nuttig en ondanks de beperkte bespreking stelt het de Westerse lezer in staat om de analyses van het onderzoek goed te plaatsen. In die analyses staat de communicatie tussen Chinese en Westerse onderhandelaars centraal en worden gespreksfragmenten onder de loep genomen waarin sprake is van communicatieproblemen die het gevolg zijn van culturele verschillen.

Het werk bestaat uit twee delen: een eerste deel waarin uitgebreid stil wordt gestaan bij de inbedding van het onderzochte onderwerp in de bekende studies rond onderhandelen, cross-culturele communicatie en cross-culturele onderhandelingen, alsmede bij de verantwoording van de gekozen methodologie; en een tweede deel waar de eigenlijke gespreksfragmenten worden onderzocht in de vorm van discourse analyse. Het tweede deel valt uiteen in drie hoofdstukken, alle drie rond een verschijnsel dat volgens Xiangling Li een belangrijke oorzaak van misverstanden of communicatieve frictie vormt: achtereenvolgens: 1. de zogenaamde sleutelwoorden (keywords) in Chinese onderhandelingen, 2. de verschillen in assumpties tussen Chinezen en Westerlingen alsmede de neiging van Westerlingen om een belerende houding aan te nemen, en 3. het effect

van de Chinees/Westerse verschillen in de opbouw van de discourse op de interactie in de onderhandeling.

Triangulation: de driehoeksbenadering

Erg veel aandacht wordt besteed aan de verantwoording van de gekozen methodologie. Het werk is gebaseerd op kwalitatieve analyses en drie bronnen van informatie moeten het wetenschappelijke gehalte van de analyses garanderen: 1. de tekstanalyse van op de video opgenomen onderhandelingsgesprekken tussen Chinese en Westerse onderhandelaars; 2. de gegevens van vragenlijsten die afgenomen zijn bij die onderhandelaars en 3. de interviews die hebben plaatsgevonden met de onderhandelaars die aan het gesprek deelnamen, alsmede met externe Chinese deskundigen.

Ook bij de keuze voor onderhandelingsgesprekken speelde de methodologie een belangrijke rol: naast 9 gesimuleerde onderhandelingen werd ook 1 authentieke onderhandeling bestudeerd. Voor het simulatiespel werd een veelgebruikte onderhandelingscase gekozen, waarmee Xiangling Li in ieder geval de mogelijkheid open houdt voor verdere vergelijkingen. Een interessant onderdeel in dit hoofdstuk vormde het verslag van de verschillende argumenten die de onderzoeker moest gebruiken om de Chinese en Westers managers zover te krijgen dat ze meewerkten aan het onderzoek. Kort samengevat kwam het erop neer dat de Chinese onderhandelaars over de streep getrokken werden met argumenten die gericht zijn op het uitbouwen en versterken van menselijke relaties, terwijl de Westerse managers gevoeliger waren voor het aanspreken van hun expertise en voor het vooruitzicht op de onderzoeksresultaten. Relatie versus resultaat. Dat onderscheid komt in de analyses weer terug.

De gespreksanalyses.

1. Cultural keywords: cultureel bepaalde sleutelwoorden. Het begrip 'steun' (support).

Zoals hierboven al is aangegeven, speelt in een onderhandeling met Chinezen de relatie tussen de gesprekspartners een cruciale, zometer de beslissende rol. In de beginfase van een onderhandelingsgesprek heeft het vragen van steun door de Chinese onderhandelaar de functie van het opbouwen van een relatie met de gesprekspartner. Naarmate het gesprek vordert en de relatie in Chinese ogen een serieuzer karakter krijgt verandert de functie van het vragen van steun. Men gebruikt het dan om de ander erop te wijzen dat hij de relatie niet in gevaar moet brengen. Dit subtiele spel met sociale waarden is moeilijk te doorgronden voor een Westerse onderhandelaar die niet vertrouwd is met het Chinese concept van 'steun'. Vanuit een Westers standpunt gezien wordt het vragen om steun geïnterpreteerd als bijvoorbeeld het ondersteunen bij de marketing van een product of als de vlotte afhandeling van after-sales problemen. Het wordt in eerste instantie *niet* opgevat als een vraag om een lagere prijs te vragen zodat de Chinese onderhandelaar makkelijker akkoord kan gaan met de deal. Het concept steun is dan ook als zodanig een cultureel sleutelwoord, aangezien het een sleutelfunctie heeft in de Chinese cultuur.

Xiangling Li toont aan dat de verschillende opvattingen over dit concept in meerdere onderhandelingsgesprekken tot communicatieproblemen leiden. Daarmee geeft ze overtuigende argumenten voor het belang van het zich verdiepen in de culturele verschillen die met het concept samenhangen en de consequenties die de verschillende interpretaties met zich mee kunnen brengen.

2. Vooronderstellingen en beleren

Dat assumpties rondom voorkennis in onderhandelingen een belangrijke rol spelen is een duidelijke zaak en niet iets dat specifiek is voor het onderhandelen met Chinezen. Dat claimt Xiangling Li ook niet, maar ze toont in een aantal gesprekken wel aan dat bij onderhandelingen tussen sprekers met verschillende culturele achtergrond de assumpties rond het belang van bepaalde argumenten ook ver uit elkaar kunnen liggen. Een daarmee samenhangend verschijnsel is dat (hier) de Westerse onderhandelaars de neiging hebben om hun eigen cultuur als norm aan te houden. Het gebrek aan overtuigingskracht van hun argumenten bij de ander wordt dan geïnterpreteerd als een kennisprobleem en de oplossing die de Westering dan kiest is het uitleggen van het argument. Zo vond in een Nederlands/Chinese onderhandeling de Nederlandse onderhandelaar het noodzakelijk om zijn Chinese gesprekspartner uit leggen hoe inflatie tot stand komt en hoe men in China dit probleem zou moeten aanpakken. Daarmee gaf de Nederlander te kennen niet goed op de hoogte te zijn van de Chinese situatie en bovendien gaf hij impliciet aan dat zijn gesprekspartner bijscholing in dezen behoefde. Deze overigens goedbedoelde leermeesterhouding van de Nederlander wordt door buitenlanders in het algemeen vaak als betweterig opgevat en vormt zo mede een bron van communicatieve frictie. In de context van de Nederlands/Chinese onderhandeling illustreert dit bovendien dat de Nederlander erg weinig kennis heeft van de Chinese situatie én van de argumenten die voor zijn Chinese gesprekspartner werkelijk van belang zijn.

3. Discourse organisatie

Veel is er al geschreven over de verschillende culturele stijlen waarmee bijvoor-

beeld argumentaties tot stand komen. In de Angelsaksische cultuur streeft men een lineaire, directe stijl na, terwijl men in Romaanse culturen niet vies is van uitweidingen. De Chinese cultuur wordt wel beschreven als *circulair*, men houdt van 'kettlingargumenten' en van het argumenteren met behulp van analogie. Door middel van meerdere op het eerste (Westerse) gezicht minder relevante argumenten of anekdotes probeert men uiteindelijk de kernboodschap te geven. In Westerse ogen komt dit vaak neer op het 'om de hete brij heen draaien'. Hiermee samenhangend is het verschijnsel dat men in veel Westerse culturen de belangrijkste argumenten éerst geeft, en die vervolgens uitwerkt, terwijl in Oosterse culturen de belangrijkste argumenten tot het eind worden bewaard (deductie vs inductie). Dit alles kan natuurlijk vergaande consequenties hebben voor onderhandelingen tussen vertegenwoordigers van beide culturen.

In een aantal scherpe en heldere analyses van gespreksfragmenten legt Xiangling Li de vinger precies op de zere plek van de communicatiestoornis die zich voordoet tussen de Chinese en de Westerse onderhandelaars. De fragmenten waar het in hoofdstuk 6 over gaat, en die buiten de context van het complete gesprek natuurlijk altijd moeilijk precies te begrijpen zijn, worden duidelijk uitgelegd en de problematische interactie wordt stap voor stap verklaard door de verschillen in argumentatieve stijl. Een bijzonder leerzaam hoofdstuk.

Commentaar

Het onderzoek van Xiangling Li heeft geresulteerd in een zeer leesbaar en verrijkend proefschrift. Voor iedereen die geïnteresseerd is in communicatie(problemen) met Chinezen is het een zeer toegankelijk werk. Kernbegrippen uit de Chinese cultuur worden helder uitgelegd en het belang van die kernbegrippen wordt extra

duidelijk in de analyses van de fragmenten uit de Westers/Chinese onderhandelingsgesprekken. Persoonlijk heb ik bijzonder veel opgestoken uit die analyses. Het feit dat Xiangling Li als Chinese aan een Nederlandse universiteit en met Nederlandse begeleiders de analyses heeft uitgevoerd, heeft haar zonder twijfel zelf geconfronteerd met de culturele verschillen en haar in staat gesteld om de voor de Westerse cultuur meest relevant verschillen naar boven te halen. Voeg daarbij de culturele problemen die zij ongetwijfeld zelf heeft ervaren in het land met 15 miljoen 'beledende' Nederlanders, en het proefschrift verdient des te meer lof.

Natuurlijk zou ik geen echte Nederlander zijn als ik niet een aantal goedbedoelde kritische kanttekeningen had. De onderzoekster maakt erg veel werk van het verantwoorden van de methodologie van de driehoeksbenadering. Hoe terecht die keuze ook is, het komt naar mijn idee (te) weinig uit de verf. De gespreksanalyses zijn allemaal zeer kwalitatief van aard. Hier is niks mis mee, temeer daar de analyses erg grondig zijn uitgevoerd en de conclusies uit die analyses ook behoorlijk overtuigend zijn. In een aantal fragmenten echter ben ik minder overtuigd van de argumenten van de onderzoekster. Dit is niet erg als de kwalitatieve analyses gesteund worden door kwantitatieve gegevens die een generalisatie mogelijk maken van bepaalde verschijnselen. Daar komt bij dat de vragenlijst die Xiangling Li als essentieel onderdeel van de driehoeksanalyse aanvoert een vertaalde versie is van de vragenlijst die in mijn eigen onderzoek ontwikkeld is en die slechts diende om een aantal indrukken van de onderhandelaars vast te leggen. Voor het doel dat de onderzoekster voor ogen had is deze lijst veel te beperkt. Het komt dan ook op mij over dat dit element in een later stadium meer gewicht is toebedeeld dan oorspronkelijk de bedoeling was. Had

men er eerder aan gedacht, dan had de vragenlijst zeker uitgebreid kunnen worden met een aantal vragen die specifiek relevant waren voor de Chinees/ Westerse onderhandelings situatie. Gezien de achtergrond van de onderzoekster moet zij concrete ideeën hebben gehad over de zaken die communicatiestoornissen opleveren in Chinees/ Westerse interactie. Op zich is het jammer dat dit niet is gebeurd, en de interviews die na afloop van de gesprekken zijn gehouden compenseren dit slechts gedeeltelijk.

Het onderzoek had mijns inziens ook een nog hoger niveau kunnen halen als het was aangevuld met tests waarin zowel Chinese als Westerse managers geconfronteerd werden met de in cultureel opzicht *critical incidents*, waarin de elementen die volgens de onderzoekster de bron van de stoornissen vormden gemanipuleerd werden. De onderhandelaars, al dan niet dezelfde, hadden dan bijvoorbeeld de verschillende condities kunnen beoordelen en die oordelen hadden de kwalitatieve analyses kunnen bevestigen of weerleggen. Ook zijn er uitstekende experimentele technieken voorhanden om de precieze cognitieve representatie van cultureel bepaalde concepten te achterhalen. Het cruciale begrip 'steun' had ik graag aan nader onderzoek onderworpen gezien. Evenals de verschillende manieren van argumenteren. Experimenteel tekstwetenschappelijk onderzoek kan hier nog erg interessante gegevens opleveren.

Kort samengevat is de aanvulling met kwantitatieve gegevens het belangrijkste element dat ik een beetje mis in het onderzoek van Xiangling Li. Dit weegt echter niet op tegen de kwalitatieve analyses van haar werk die op een heldere en overtuigende wijze duidelijk hebben gemaakt op welke punten taal en cultuur in Chinees/Westerse onderhandelingen samen verantwoordelijk kunnen zijn voor

communicatieproblemen. Het werk is daarmee niet alleen een zeer waardevolle toevoeging aan de groeiende verzameling van studies op dit terrein, maar ook is het door de grote helderheid goed toegankelijk voor mensen uit het bedrijfsleven, die er hun voordeel mee kunnen doen.

Per van der Wijst

Houtkoop, Hanneke & Koole, Tom (2000). *Taal in actie. Hoe mensen communiceren met taal.* Bussum: Coutinho. ISBN 9062831904 Prijs: fl. 29,50. (180 pp.)

Taal in actie heeft tot doel een inleiding te bieden in de pragmatiek en de sociolinguïstiek. Het boek geeft een overzicht van een aantal klassieke benaderingen binnen deze disciplines. Achtereenvolgens komen aan de orde: de taalhandelingstheorie van Austin en Searle, Grices theorie van de conversationele implicatuur, de beleefdheidstheorie van Brown en Levinson, de ethnomethodologische conversatie-analyse, Hymes' ethnografie van de communicatie, Gumperz' interactionele sociolinguïstiek, de functionele pragmatiek van Ehlich en Rehbein en de *discourse analysis* van Sinclair en Coulthard. Het boek is, in opzet en toonzetting, duidelijk bedoeld als leerboek voor de beginnende student.

In zijn bedoeling is het boek zeker geslaagd. De belangrijkste, inderdaad klassieke, benaderingen worden erin behandeld. Het boek bevat bovendien vele nuttige verwijzingen naar recente literatuur. Over het algemeen (maar zie hieronder) wordt de literatuur goed en helder weergegeven. Het taalgebruik is eenvoudig en direct, zij het niet vlekkeloos – de 'het'-ziekte is helaas ook hier doorgedrongen, getuige zinnen als: 'Zo'n performatieve

formule heeft de volgende kenmerken: het bevat (...)’ en ‘Het belangrijkste bezwaar dat tegen deze beleefdheidstheorie is ingebracht, is dat het pretendeert (...)’.

Over de organisatie van het boek kan men verschillend oordelen. Er is gekozen voor een behandeling per benadering: iedere benadering krijgt een eigen hoofdstuk. Dat heeft als voordeel dat de lezer een goed begrip krijgt van de afzonderlijke theorieën. Het nadeel is dat de verwachting van een samenhangende, geïntegreerde visie op hoe mensen communiceren met behulp van taal, die wordt gewekt in de ondertitel van het boek, niet wordt waargemaakt. Ook kan bezwaar worden aangetekend tegen de globale onderverdeling die de auteurs maken in pragmatische, sociologische en taalwetenschappelijke benaderingen. Bij de eerstgenoemde benadering worden taalhandelingen, conversationele implicatuur en beleefdheid besproken; bij de laatstgenoemde de functionele pragmatiek en de *discourse analysis* (door de auteurs nogal idiosyncratisch 'discours analyse' genoemd – het woord 'discours' heeft in het Nederlands een andere betekenis). Gezien het feit dat aan die laatste twee benaderingen een taalhandelingstheoretisch kader ten grondslag ligt, is het verschil met de pragmatiek niet zo duidelijk. De verwarring wordt vergroot doordat zowel de pragmatiek als de sociolinguïstiek door de auteurs tot de taalwetenschap wordt gerekend. Ook de organisatie van de afzonderlijke hoofdstukken is niet altijd optimaal. Zo is het hoofdstuk over conversatie-analyse (door de auteurs ten onrechte als twee woorden gespeld) onderverdeeld in de secties 'beurtwisseling', 'interactionele organisatie', 'sequentiële organisatie' en 'demonstratie van interpretatie'. Maar de demonstratie van interpretatie is onderdeel van de sequentiële organisatie, en verder worden zowel beurtwisseling als sequentiële organisatie interactief tot stand

Boekbeoordelingen

gebracht, dus de ratio van de gemaakte indeling is onduidelijk.

Hoewel de diverse benaderingen over het algemeen uitstekend zijn weergegeven, gaat er ook wel eens iets mis. Vooral in de hoofdstukken over pragmatische theorieën zitten storende fouten. Ik geef slechts enkele voorbeelden.

- Dat een luisteraar zich na een waarschuwing gewaarschuwd weet, is geen perlocutionair (p.22), maar een illocutionair effect.
- De correspondentierichting van bewerkers is niet van wereld naar woorden (p.28, 29), maar van woorden naar wereld.
- De essentiële voorwaarde van verklaarders is niet hetzelfde als de propositionele inhoudsvoorwaarde (p.30) en de essentiële voorwaarde van stuurders is niet dat 'S wenst dat L h doet' (p.31).
- Met zijn vraag wanneer een taalhandeling compleet geacht mag worden, doelde Austin niet op de acceptatie door de luisteraar van de uitgevoerde taalhandeling (p.31), maar op de *uptake*, het begrip.
- Met 'Wil jij even koffie voor me halen?' wordt niet letterlijk een verzoek gedaan (p.38), maar indirect.
- Als een spreker niet succesvol is geweest met het doen van een verzoek doordat een van de voorbereidende voorwaarden niet is vervuld, zullen 'taalhandelingstheoretici' heus niet zeggen dat de uiting 'dus' niet geldt als een verzoek (p.38). De uiting geldt ook in die kringen wel degelijk als verzoek, het verzoek is alleen niet correct uitgevoerd. Er is niet een begripelijkheidsvoorwaarde, maar een correctheidsvoorwaarde onvervuld gebleven (Van Eemeren en Grootendorst 1984).
- Grice noemt bepaalde implicaturen niet conventioneel omdat er altijd dezelfde implicatuur aanwezig is,

ongeacht de context (p.45), maar omdat de implicatuur het gevolg is van de conventionele betekenissen van de gebruikte uitdrukkingen. Er zijn immers ook gegeneraliseerde conversationele implicaturen, die ook altijd optreden, ongeacht de context.

- Een FTA *on record* uitvoeren, is niet hetzelfde als deze direct uitvoeren (p.53). Het gegeven voorbeeld is niet voor niets juist een geval van indirecte uitvoering.
- In Haft-van Rees (1989) wordt de term *discourse analysis* niet gebruikt in brede zin (p.146), maar om een specifieke, linguïstisch georiënteerde benadering van gesprekken, die van Labov en van de Birminghamschool, mee aan te duiden.
- De openingszet van een onderwijs-*exchange* is zeker niet in alle gevallen een 'move' van de leerkracht (p.148); er zijn verschillende soorten onderwijs-*exchanges*, met verschillende typen openingszetten, waarvan er in ieder geval één, de *informing move*, ook door de leerling kan worden uitgevoerd.

Dat de pragmatiek niet de vurigste belangstelling heeft van de auteurs, komt ook tot uitdrukking in het feit dat er geen enkele verwijzing wordt gegeven naar literatuur waarin wordt geprobeerd een synthese tussen taalhandelingstheorie en gespreksanalyse tot stand te brengen, zoals Jacobs en Jackson (1983), Van Rees (1992) en Geis (1995). Er wordt trouwens wel meer relevante literatuur niet genoemd. Zo zou bij het paragraafje over de methodologie van de conversatie-analyse een verwijzing naar Jackson (1986) en Jacobs (1986) (over het principe van analytische inductie) niet mistaan. Ook zijn de auteurs tamelijk scheutig met verwijzingen naar eigen werk, terwijl andere recente Nederlandstalige publicaties enigszins buiten beeld blijven.

Hoewel er dus nog wel het één en ander te verbeteren valt, vormt het boek wel degelijk een waardevolle uitbreiding van het aanbod aan leerstof voor beginnende studenten taal en communicatie. In volgende drukken, die ik het boek van harte toewens, kunnen de gesignaleerde tekortkomingen gemakkelijk worden hersteld.

M.A. van Rees

Bibliografie

- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1984),** *Speech acts in argumentative discussions. A theoretical model for the analysis of discussions directed toward solving conflicts of opinion.* Dordrecht: Foris.
- Geis, M.L. (1995),** *Speech acts and conversational interaction.* Cambridge: University Press.

- Jackson, S. (1986),** Building a case for claims about discourse structure. In: D.G. Ellis & W.A. Donohue (eds.), *Contemporary Issues in Language and Discourse.* Hillsdale, N.J.: Erlbaum, p. 129-147.
- Jacobs, S. (1986),** How to make an argument from an example in discourse analysis. In: D.G. Ellis & W.A. Donohue (eds.), *Contemporary Issues in Language and Discourse.* Hillsdale, N.J.: Erlbaum, p.149-167.
- Jacobs, S. & S. Jackson (1983),** Speech act structure in conversation. Rational aspects of pragmatic coherence. In: R.T. Craig and K. Tracy (eds.), *Conversational Coherence: Form, Structure and Strategy.* Beverly Hills: Sage, 47-66.
- Rees, M.A. van (1992),** The adequacy of speech act theory for explaining conversational phenomena: a response to some conversation analytical critics. In: *Journal of Pragmatics*, 17, 31-47.

Signaleringen

Don, Jan & Jansen, Frank (red., 1999).
Over Taal. Een bundel populair-wetenschappelijke opstellen. Utrecht: HAG.

De bundel *Over Taal* bevat de keuze van Jan Don en Frank Jansen uit artikelen die zijn ingezonden voor de prijs die het LOT (Landelijke Onderzoeksschool Taalwetenschap) heeft uitgeschreven voor het beste populair-wetenschappelijke artikel van 1997 en 1998. In de bundel zijn artikelen opgenomen over de meest uiteenlopende zaken die de taalwetenschap betreffen.

Hoewel de bundel geen indelingsprincipe kent (hij bevat zelfs geen inhoudsopgave), is er tussen sommige artikelen samenhang te ontdekken. Zo handelen drie artikelen over de taalverwerving van kinderen. Maaïke Verrips ('De exotische grammatica van het Kindernederlands') en Haïke Jacobs ('Maurits op Hawai') laten beiden zien dat de wijze waarop kinderen taal verwerven, wijst op het bestaan van een aangeboren algemeen taalvermogen. Yolande Timman stelt een ander aspect van taalverwerving aan de orde: aan de hand van uitspraken van haar kinderen laat ze zien hoe de ontwikkeling van begrip en gebruik van metaforische taal verloopt.

Een ander overkoepelend subthema is computertaal: zullen computers ooit in staat zijn om gesproken taal te herkennen of zelfs te spreken? Het artikel van Petra Hendriks en Helen de Hoop ('Digitaal is nog lang geen spreektaal') is vooral op de eerste vraag gericht. Zij beschrijven welke

problemen dialoogsysteem (zoals de sprekende computer van de NS) hebben met het herkennen van spraak, en wijzen in dat verband in het bijzonder op de rol die klemtoon hierbij vervult. Jan Don ('Blijft u nog [kwg]?') richt zich op het produceren van spraak: hoe leer je een computersysteem de regelmatigheden in de uitspraak van het Nederlands?

Verder bevat de bundel nog een scala aan andere onderwerpen. Zo gaan Kees de Bot, Claudie van Ginneken en Bert Weltens na in hoeverre het Nederlands nu echt door het Engels wordt bedreigd. Frank Jansen laat zien welke stijlmiddelen kunnen worden gebruikt om te laten zien wie er aan het woord is in een tekst. Verder beschrijft hij samen met Leo Lentz de historische ontwikkeling van het leestekensysteem in kookrecepten. Hans van de Velde en Muriel Houtermans onderzoeken in hoeverre de Nederlandse en Vlaamse nieuwslezers een voorbeeldfunctie vervullen wat betreft de uitspraak van de taal. Anneke Nunn, ten slotte, betoogt dat de Nederlandse spelling niet zo onsystematisch en inconsequent is als hij op het eerste gezicht lijkt. Veel onregelmatigheden blijken te verdwijnen als twee spellingsprincipes worden toegevoegd.

In de bundel komen veel verschillende onderwerpen aan de orde, die interessant zijn voor een breder publiek. Bovendien zijn de artikelen begrijpelijk: vaktermen worden in de meeste gevallen goed uitgelegd en ingewikkelde kwesties worden

verhelderd door aansprekende voorbeelden. Toch zijn ze niet allemaal geschikt voor bijvoorbeeld de wetenschapsbijlage van de krant. Niet alleen omdat ze te specialistisch zijn, maar vooral ook omdat de journalistieke invalshoek niet altijd duidelijk is. Wat er precies nieuw en interessant is aan het verrichte onderzoek, blijft helaas soms onderbelicht.

Janne Maaike Gerlofs

Pollmann, Thijs (1999). *De letteren als wetenschappen. Een inleiding.* Amsterdam: AUP. ISBN 9053563938. Prijs: fl. 39,50 (208 pp.)

Een nieuw genre leerboeken en syllabi is in opkomst: wetenschapstheoretische inleidingen voor alfa-wetenschappers. De ontstaansgrond is praktijkgebonden: studies in de letteren/geesteswetenschappen bevatten steeds meer gemeenschappelijke, vakoverstijgende componenten; de alfa-wetenschapstheorie is zo'n component. Pollmanns *De letteren als wetenschappen* is voorzover ik weet het eerste Nederlandse leerboek op dit terrein.

In tegenstelling tot Pollmanns eigen - te bescheiden- voorstelling van zaken (p.7) gaat het hier niet om een (zoveelste) introductie in de wetenschapsleer, maar dan met alfa-voorbeelden in plaats van de gebruikelijke (merendeels) aan de bèta-wetenschappen ontleende.

Gelukkig niet. Want ten eerste eist een wetenschapstheoretische inleiding voor alfa-studenten een sterk accent op problemen die er in meer bèta-georiënteerde inleidingen bekaaid afkomen. Ik denk aan geschiedfilosofische problemen en aan problemen rond normativiteit.

Ten tweede is aandacht vereist voor gedachtengoed dat doorgaans buiten het perspectief van bèta-georiënteerde inlei-

dingen valt, bv. onderscheidingen als 'verklaren-verstehen' en stromingen als het structuralisme en het postmodernisme.

Pollmanns boek komt de alfa-student op deze punten uitstekend tegemoet. Door de inhoudelijke diversiteit die uit de brede opzet voortvloeit, dreigt versnippering, maar die wordt voorkomen door een coherente presentatie en een plezierige, "docerende" (in de beste zin des woords) schrijfstijl. Ook inhoudelijk waait het boek niet met alle winden mee. De invalshoek kan m.i. globaal worden aangeduid als "kritisch-rationalistisch". Sterk afwijkende visies krijgen een plaats in illustratieve kaders, die soms ook wat uitvoeriger voorbeeldmateriaal bevatten.

Pollmann heeft volop gebruik gemaakt van de mogelijkheden die zijn lastige maar navenant interessante taak bood. Zo geeft het eerste hoofdstuk (*Inleiding*), dat, zoals wel vaker in het inleidend-wetenschapstheoretische genre, ook wetenschapshistorische informatie bevat, hem de gelegenheid tot een fraaie en leerlijke uiteenzetting over de oorsprong van onze alfa-wetenschappen aan de vroegste Europese universiteiten (ze hoorden tot de *artes*-propedeuse, waarna men rechten, medicijnen of theologie ging studeren) en de rol van de humanistische filologie en de opkomst van de landstalen bij hun verdere ontwikkeling.

Het tweede hoofdstuk (*Soorten kennis*) behandelt het onderscheid tussen enerzijds wetenschappelijke kennis, en anderzijds o.a. alledaagse kennis, pseudo-wetenschappelijke kennis en journalistiek. Juist in de alfa-wetenschappen zijn de grenzen hier vaak vloeiend. Pollmann benut ten volle het rijke arsenaal aan interessant en controversieel voorbeeldmateriaal (fantastische woord-etymologieën, Auschwitz-Lüge, "numerologische" analyses van het werk van Bach).

In de volgende vijf hoofdstukken is het alfa-eigene minder prominent aanwezig, maar toch onmiskenbaar. Hoofdstuk 3 (*De*

Signaleringen

vorm van kennis) gaat in op de talige vorm waarin (wetenschappelijke) kennis zich manifesteert: woorden, beweringen, redeneringen, teksten. Het gaat hier vooral om logische en epistemologische aspecten van resp. begrippen (bv. theoriegeladenheid, operationalisering), beweringen (generalisatie, 'analytisch-synthetisch'), redeneringen (deductie, toetsing) en verhalen (samenhang, feitselectie).

In hoofdstuk 4 (*De wetenschapper en de werkelijkheid*) staan feiten en hun waarneming en interpretatie centraal. Bekende algemeen-wetenschapstheoretische onderwerpen als het onderscheid tussen observatietermen en theoretische termen, en de hermeneutische cirkel komen aan de orde, gecombineerd met meer vakspecifieke problemen (bv. het beroep op intuïtieve oordelen in de taalkunde, canonvorming in de kunstwetenschappen, periodisering in de geschiedwetenschappen). Ook wordt stilgestaan bij de invloed van technologische vernieuwingen op waarneming en feitenverzameling in de alfa-wetenschappen.

Hoofdstuk 5 heet *Wetenschappers op zoek naar de waarheid* en behandelt de verschillende doelstellingen van wetenschappelijk onderzoek: *verklaren, begrijpen, ordenen en classificeren*, en *het bouwen van modellen*. Begrippen als 'theorie', 'empirische cyclus', 'ad hoc', 'verstehen' en 'conceptvorming' worden uiteengezet. Bij "Modellen" wordt ook Poppers 'situationele logica' behandeld, m.i. een onjuiste plaats voor dit zeker voor alfa's belangrijke concept.

In hoofdstuk 6 (*Coherentie*) wordt gepleit voor een combinatie van twee waarheidstheorieën, de correspondentietheorie en de coherentietheorie, aan de hand van voorbeelden van interpretaties van kunstwerken en historische gebeurtenissen.

Hoofdstuk 7 (*Opvattingen over kennis en groei van de kennis*) gaat in op de visies op kennisgroei (of de onmogelijkheid daarvan) van Popper, Kuhn, Lakatos en Haack.

Uitvoerig komen de specifieke problemen aan de orde die inherent zijn aan pogingen, kennisgroei vast te stellen in de alfa-wetenschappen.

Hoofdstuk 8 (*De waarde van kennis*) begint met enkele conclusies over de beperkte mate waarin (alfa-)wetenschapsbeoefening objectieve kennis oplevert. In de rest van het hoofdstuk staat de maatschappelijke rol van de verschillende alfa-disciplines centraal.

De waarde van Pollmanns boek staat of valt met de waarde van het concept 'wetenschapstheorie voor alfa-studenten'. Wie de alfa-vakken als groep te heterogeen vindt voor een uniforme wetenschapstheoretische inleiding, zal geneigd zijn ook dit boek inhoudelijk te heterogeen te vinden, en misschien benadrukken dat de vele binnen beperkt bestek behandelde ideeën onvoldoende uit de verf komen.

Wie ondanks alle diversiteit genoeg raakpunten ziet en/of de vormende werking van zo'n brede introductie belangrijk vindt, ook waar directe toepasbaarheid op het eigen beperkte vakgebied ontbreekt, zal Pollmanns introductie als een aanwinst beschouwen, en de – inderdaad soms onbevredigende – beperkte weergave van ideeën aanvaarden als onvermijdelijk binnen de gekozen opzet.

Els Elffers

Gillaerts, Paul & Heynderickx, Priscilla (1999). *Knelpunten bij het reviseren van teksten*. Leuven-Apeldoorn: Garant. ISBN 9053508430 Prijs: fl. 28,50. (176 pp.)

De revisiefase, de laatste fase uit het traditionele schrijfmiddel, wordt in bijna alle schrijfmethoden genoemd, maar het reviseren schiet er vaak bij in. Misschien vanwege tijdsdruk, of omdat de schrijvers niet goed weten waar ze bij het herzien van

hun tekst naar moeten kijken.

Volgens de flaptekst van *Knelpunten bij het reviseren van teksten* is schrijven vaak vooral een kwestie van reviseren. Hoewel dat net zo goed van andere onderdelen van het traditionele schrijfmodel kan worden gezegd (schrijven is vaak vooral een kwestie van goed structureren, formuleren etc.), is reviseren en herschrijven belangrijk genoeg om er in het onderwijs uitgebreid aandacht aan te besteden en daarbij vormt *Knelpunten bij het reviseren van teksten* een uitstekend hulpmiddel.

Het boek behandelt problemen die te maken hebben met revisie op het niveau van de zin en het woord. De lezer vindt er dus niets in over het structureren van teksten, over eisen aan verschillende onderdelen van teksten of over tekstgenres. De auteurs willen niet overal met pasklare antwoorden komen, maar besteden veel aandacht aan de motivatie van correcties: de beginnende schrijver moet vooral leren zijn keuzes te verantwoorden. Daarom wordt elk hoofdstuk uitgebreid ingeleid met achtergronden van de behandelde stof.

Na een algemeen hoofdstuk over taalnormen, komen in afzonderlijke hoofdstukken orthografische, lexicale, syntactische en stilistische knelpunten aan de orde. Bij de orthografische knelpunten (hoofdstuk 2) wordt de spelling en het juist gebruik van leestekens op een duidelijke en zakelijke manier uiteengezet. Gelukkig zonder een klaagzang op de nieuwe spelling. Het hoofdstuk over de lexicale knelpunten (hoofdstuk 3) gaat voor een groot deel over de problematiek van de leenwoorden en purismen. Purismen lijken vooral voor de Belgen een belangrijke rol te spelen, maar voor Nederlanders is de behandelde stof toch ook interessant. Nederlanders kennen de *duimspijker* (*punaise*) en *droogzwiwerder* (*centrifuge*) als typisch Belgische purismen maar meestal niet de in Nederland ingeburgerde woor-

den *aanhouding* en *spijskaart*. Kennelijk nemen de Nederlanders Belgische purismen soms zonder problemen over. De auteurs menen dat de invloed van het Zuiden op het Noorden nog niet zo sterk is, maar verwachten toch dat als de Vlamingen in hun contact met Nederland onberispelijk Nederlands hanteren, ontleningen als *camion*, *kravat* en *velo* 'als een stilistische verrijking worden ervaren, veeleer dan als een uiting van een gebrekkige beheersing van het Nederlands' (p. 73).

Bij de syntactische knelpunten (hoofdstuk 4) komen na een uiteenzetting van de Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) de belangrijkste syntactische problemen aan de orde: de beknopte bijzin, de nominalisering, de samentrekking, fout gebruik van werkwoorden, woordvolgorde en syntactische coherentie. Heel af en toe is de informatie in dit hoofdstuk wat te beperkt. Bij de behandeling van de beknopte bijzinnen worden bijvoorbeeld veel grammaticale kennis verondersteld.

In het hoofdstuk over stilistische knelpunten (hoofdstuk 5) worden de nominalisering, de passiefconstructies, de woordvolgorde in de zin en het woordgebruik besproken. Hier houden de auteurs hun uiteenzetting over normen opmerkelijk beknopt. De lezer moet zelf afleiden dat voor de auteurs stilistische aanvaardbaarheid vooral leesbaarheid en duidelijkheid betekent. Enige algemene toelichting op de lastige problematiek van de stilistiek was hier wellicht op zijn plaats geweest.

Knelpunten bij het reviseren van teksten biedt geen nieuw theoretisch perspectief op formuleren of herschrijven. Dat is ook niet de ambitie van de auteurs. De auteurs beperken zich zeer consequent tot praktische revisiekwesties en dat maakt het boek alleen maar duidelijker. Het beoogt niet een naslagwerk als Renkema's *Schrijfwijzer* te vervangen, maar vormt daarop wel een uitstekende aanvulling. Door de uitgebrei-

Signaleringen

de aandacht die de auteurs besteden aan de motivatie van correcties is het boek ook zeer geschikt als handboek voor redacteurs en copywriters. De grote hoeveelheid zorgvuldig samengestelde oefeningen completeren het boek.

Bart Garssen

Oostendorp, Marc van (1999).

Computers & taal. Onze Taal Taalcahiers, deel 3. Den Haag: Sdu. ISBN 9057970376. Prijs: fl. 24,90. (152 pp.)

Computers en taal bevat veertien populariserende artikelen over de betekenis van computertechnologie voor taal, taalkunde en taalliefhebbers. Ongeveer de helft was al eerder gepubliceerd in onder meer Onze Taal, De Taalalmanak en Neder-L, en onderging bewerking voor opname in dit cahier.

Van Oostendorp brengt veel wetenswaardigheden op een onderhoudende manier onder de aandacht. Zo schrijft hij over sprekende en begrijpende computers, over de (on)beschikbaarheid van taalwetenschappelijke kennis op Internet, over geschiedenis en toekomst van vertaalsystemen, over de kwaliteit van verschillende digitale vertaalwoordenboeken, over de computer die leugens detecteert op basis van stemanalyse, en over zijn scepsis over het idee dat er een nieuwe taal ontstaat als gevolg van een steeds grotere deelname van taalgebruikers aan het web, e-mailcommunicatie of chatsessies. Het vijftiende en laatste hoofdstuk biedt de lezer een verzameling aan van 80 websites over taal, verdeeld over acht subthema's – een selectie uit de website van Onze Taal.

De artikelen zijn een aantrekkelijke mengvorm van enerzijds talloze feiten, verhalen en anekdotes en anderzijds Van Oostendorps soms wat recalcitrante visie

op ontwikkelingen op het grensvlak van taal en computers. Uit alles spreekt het enthousiasme van de auteur en diens grote betrokkenheid bij het onderwerp.

De vorm van de artikelen is niet overal even consistent. Ze variëren nogal in lengte en invalshoek: de bundel bevat zowel een diepgaande verhandeling over computertaalkunde (twaalf pagina's) als een tamelijk oppervlakkige reclame voor de activiteiten, publicaties en website van het Genootschap Onze Taal (twee pagina's). Een enkele keer worden er uiteenlopende onderwerpen binnen één artikel behandeld. In 'Elk woord telt' gaat het eerste deel over nieuwe en verdwenen woorden (en hoe die te zoeken op Internet), terwijl het tweede deel, zonder heldere overgang, verhaalt van juridische problemen bij het hanteren van merknamen die soortnaam zijn geworden. Advocaten van de bewuste merkfabrikanten blijken het Internet af te struinen naar de gewraakte termen en schrijven vervolgens hilarische dreigbrieven naar degene die het woord "luxaflex" gebruikt als gelijkwaardig maar korter synoniem voor "horizontale jaloezieën". Beide thema's zijn interessant en worden op onderhoudende wijze behandeld, maar naar de reden voor combinatie in één artikel blijft het gissen. Mogelijk gaat het om een neveneffect van de bewerking (en samenvoeging) van eerder gepubliceerde artikelen. De vorm van de artikelen doet in ieder geval niets af aan de leesbaarheid: *Computers en taal* is onderhoudend en leerzaam voor geïnteresseerden met of zonder voorkennis van het onderwerp.

Nicole Ummelen

Uit de tijdschriften

Gramma-TTT, jrg. 7 (1999), nr. 2.

In de tweede aflevering van deze jaargang gaat Hans Broekhuis in deel 2 van een dubbelartikel over centrale theoretische kwesties uit de generatieve syntaxis in op problemen met de zogenoemde generalisatie van Holmberg, die volgens hem kunnen worden opgelost als ervan wordt uitgegaan dat werkwoorden geen atomaire categorieën zijn maar bestaan uit een betekenisdragend element en een 'licht werkwoord'. Gijss Mulder presenteert een model voor empirisch onderzoek naar taalhandelingen en illustreert dit voor directieven in het Spaans. Marc van Oostendorp bespreekt recente ideeën uit de generatieve optimaliserings-theorie die het mogelijk maken om fonologische uitzonderingen in het gedrag van bepaalde leenwoorden in de beschrijving van het taalsysteem te incorporeren. Roberto Bolognesi doet een voorstel voor normalisering van het geschreven Sardisch aan de hand van een generatieve analyse van de twee voornaamste dialectvariëteiten; zijn conclusie is dat een systeem van orthografische conventies dat gebaseerd is op de onderliggende representatie van de woorden in deze variëteiten een min of meer natuurlijke standaardisering toelaat.

Levende Talen Tijdschrift, (2000) jrg. 1, nr. 2.

Deze tweede aflevering van *Levende Talen Tijdschrift* staat in het teken van de deelvakken in de vernieuwde Tweede fase havo/vwo. Gé Stoks brengt de maatschap-

PETER HOUTLOSSER

pelijke context in herinnering waarin de beslissingen over het talenaanbod in de Tweede Fase zijn genomen en hij houdt een pleidooi voor een positieve benadering van de deelvakken. Hetty Mulder behandelt het vwo-deelvak leesvaardigheid; zij inventariseert de doelen die in dit vak gesteld worden en zij gaat na hoe die het best kunnen worden gerealiseerd. Adri van der Meij benadrukt de kansen die de vernieuwingen in de Tweede Fase bieden en hij schetst de contouren van een creatieve deelvakdidactiek. Naast de bijdragen over de deelvakken zijn er reguliere artikelen van Arthur van Essen over de geschiedenis van de *Vereeniging van leraren in Levende Talen* en Truus Schijf over de behandeling en remediëring van dyslexie.

Moer, (2000) nrs. 2 en 3.

Nanette Bienfait en Dirkje Ebbers beschrijven in nummer 2 van deze jaargang de rol die de basisvormingsmethode kan spelen bij de voorbereiding op het studiehuis. Rudi Liebrand geeft een beschrijving van *Vanzelfsprekend*, een pakket van leerplan en lesmateriaal dat de projectgroep Nederlands VO van de SLO heeft ontwikkeld voor het onderwijs mondelinge vaardigheid in de Tweede Fase. Piet Mooren betoogt dat prestaties van allochtone leerlingen verbeterd kunnen worden met behulp van de expertise van docenten onderwijs in de allochtone levende talen (OALT). Elsbeth van der Laan geeft lessuggesties bij Edward van Vendels bewerking van de *Gijssbrecht van Amstel*.

In nummer 3 beschrijft Ad Bok hoe het

leerproces ' Kennisconstructie binnen taalontwikkeling en taaldidactiek', een methode waarin pabo-studenten aan een taalprogramma voor kinderen werken en tegelijkertijd op hun leerproces reflecteren, in elkaar steekt en hoe het in de praktijk bevorderd kan worden. Robbert Roosenboom geeft een alternatief voor de criteria die door het CITO zijn vastgesteld ter beoordeling van het profielwerkstuk in de Tweede Fase. Piet Van de Craen bespreekt het boek *Moedertaalonderwijs bij allochtonen. Geïntegreerd onderwijs in de eigen taal en cultuur* onder redactie van J. Leman.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 4 (2000), nr. 2.

Matthias Hünning beschrijft de integratie van het achtervoegsel *gate* in het morfologische systeem van het Nederlands. Jeroen van Craenenbroeck bespreekt de syntactische noord-zuidvariatie in het Zuid-Nederlandse gebruik van de complementeerder *van*. Hij gaat in op de betekenisovereenkomsten en -verschillen met het Noord-Nederlandse *om* en het Franse *de* en stelt een syntactische configuratie voor waaruit de semantiek van het complementerende *van* kan worden afgelezen. Gert Meesters behandelt de standaardisering van het Belgisch en het Nederlands Nederlands aan de hand van een analyse van tussen 1947 en nu gepubliceerde Suske en Wiske. Gosse Bouma en Ineke Schuurman bespreken in de rubriek 'Forum' de ontwikkeling van een digitale taalkundebibliotheek, Boudewijn van den Berg in de rubriek 'Digitaal' de *online* variatielinguïstiek aan het Meertensinstituut. A.M. Duinhoven recenseert de VU-dissertatie *Interpretatiestructuur. Een onderzoek naar de relatie tussen woordvolgorde en zinsbetekenis in het Nederlands* van Justine Pardoën, Rob van Zonneveld de Nijmeegse dissertatie *Tussen nevenschikking en onderschikking. Een onderzoek naar verschillende vormen van verbinding in het Nederlands* van

Emmeken van der Heijden en Joep Kruijssen de inleiding in de dialectologie *Naast het Nederlands. Dialecten van Schelde tot Schiermonnikoog* van Harrie Scholtmeijer.

Nederlands van Nu, jrg. 48 (2000), nrs. 1/ 2 en 3.

De dubbelaflevering 1/2 is een themanummer gewijd aan het Nederlands in België in de twintigste eeuw, met een inleiding van Joop van der Horst. Kas Deprez beschrijft de verschuiving in het talige nationaliteitsbesef in België. René Haeseryn gaat in op de verschillende verenigingen die de actieve verbreiding van het ABN ten doel hadden, waarvan de eerste in 1913 is opgericht. Hugo Bronckaert laat zien dat het Nederlands van wetsteksten nog steeds te wensen overlaat. Reinhild Vandekerckhove gaat na in hoeverre de dialecten standhouden in de concurrentie met de standaardtaal. Hanneke Kloots bespreekt de ontwikkeling in de oordelen in uitspraakgidsen, ABNgidsen en spraakkunsten. Dirk Geeraerts gaat na hoe de mening van Van Dale zich over 'Zuid-Nederlands', 'Belgisch' of 'gewestelijk' heeft ontwikkeld. Rob Belemans bespreekt de ontwikkeling van het Nederlands in Brussel en Omer Vandeputte die in Frans-Vlaanderen, Indonesië, Suriname, de Antillen en Zuid-Afrika.

In nummer 3 schetst Hans Van de Velde een beeld van de uitspraakveranderingen die het Vlaams in de twintigste eeuw heeft doorgemaakt. Peter Debrabandere bespreekt de dertiende uitgave van de grote Van Dale; hij is van mening dat de karakterisering Belgisch-Nederlands niet erg bevredigend is. Luc De Grauwe gaat na welke talen Karel V nu precies sprak en concludeert dat hij in verbaal opzicht in de eerste plaats een verfranste Spaanse Brabander was. Frans Debrabandere bespreekt de Nederlandse uitdrukking 'Er geen been in zien' en de Vlaamse pendant 'Er geen graten in vinden'; in een ander artikel klaagt hij over de karak-

terisering 'gewestelijk' die Van Dale geeft bij *blaffetuur*. Marc de Coster gaat de herkomst na van *de wet van Murphy* en Chris Meulemans vervolgt zijn serie over juridische en ambtelijke termen met een bespreking van de woorden *gedeputeerde* en *inroeping*.

Ons Erfdeel, jrg. 43 (2000), nr. 3.

In deze aflevering staat een artikel van Frank Jansen over het onvermogen van de overheid om adequaat te communiceren. Hij wijst daarvoor zowel maatschappelijke oorzaken aan als oorzaken die de overheid wel zelf in de hand heeft. Van die laatste zijn volgens hem de belangrijkste: de neiging tot het prematuur verwerven van instemming van belangengroepen en het gebrek aan aandacht voor communicatieve richtlijnen als een bepaald besluit eenmaal genomen is.

Onze Taal, jrg. 69 (2000), nrs. 4, 5 en 6.

In nummer 4 doen Bert Weltens en Peter-Arno Coppen een poging de mythe te ontcrachten dat de Nederlander zijn eigen taal minacht. Jan Erik Grezel staat stil bij de officiële afschaffing van het morse. Rob Neutelings en Daniël Jansen beoordelen de inzendingen voor de beleidsnotawedstrijd. Corriejanne Timmers en Toon Vandenheede leggen uit waarom er bepaalde verschillen zijn tussen de mede onder hun redactie samengestelde *Spellingwijzer Onze Taal* en het Groene Boekje. Gaston Dorren interviewt in het kader van onze nieuwe talen de Tilburgse taalwetenschapper Abderrahman El Aissati over het Berbers. Marc van Oostendorp gaat in op de interne standaardisering van streektaalen, die verplicht is als officiële erkenning van de taal is verkregen. Ook bespreekt hij het proefschrift *Temporal marking of accents and boundaries* van Tina Cambier-Langeveld. Ton den Boon licht de criteria toe voor het opnemen van nieuwe woorden in Van Dale en Guus Middag wijdt uit over het dichterlijke van *cimbel*.

In nummer 5 gaat Piet Westendorp na of klachten over gebruiksaanwijzingen wel allemaal even gerechtvaardigd zijn, geven Ingmar Heytze en Vrouwkje Tuinman een voorproefje van hun te verschijnen boek over het taalgebruik van Wim T. Schippers, belicht Harrie Scholtmeijer de nieuwe rol van het dialect (als studieobject en medium voor creatieve geschreven taal) en legt Geert Booij het verschil uit tussen de verbanden tussen woorden in het gewone lexicon en in het 'mentale lexicon'. Marlies Philippa komt terug op de etymologie van *commode*, Hans Heestermans zorgt ervoor dat het woord *tuit* niet vergeten raakt en Riemer Reinsma contrasteert de straatnaamgevingen *meent* en *mient*. Marc van Oostendorp interviewt de klankdichter en stemkunstenaar Jaap Blonk en bespreekt het proefschrift *Cryptology and statecraft in the Dutch Republic* van Karl de Leeuw.

In nummer 6 bespreekt Jan Erik Grezel het standpunt van enkele vooraanstaande taalkundigen dat in de multiculturele samenleving niet naar meer Nederlands moet worden gestreefd maar naar meertaligheid. Ook interviewt hij Jan Renkema naar aanleiding van diens benoeming als bijzonder hoogleraar Taalverzorging vanwege het Genootschap Onze Taal. Ton den Boon inventariseert de voetbalwoorden in het alledaagse taalgebruik. Gaston Dorren interviewt in het kader van onze nieuwe talen de politicus, televisiemaker en lexicograaf Rabin Baldewsingh over het Sarnami. Frank Jansen geeft voorproefjes van het Engels-Nederlands van de 22ste eeuw uit het tijdschrift *Funbox*. Guus Middag buigt zich over de poëzie van *wolkschap* en Riemer Reinsma over de geschiedenis van de lombardstraat. Marc van Oostendorp bespreekt de dissertatie *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering. Een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig reflexivum* van Judith Schoonenboom.

Nieuws uit het vakgebied

Promoties

Op vrijdag 16 juni is Bregje Holleman aan de Universiteit Utrecht gepromoveerd op het proefschrift *The forbid/allow asymmetry. On the cognitive mechanisms underlying wording effects in surveys*. Promotor was prof. dr P.J. van den Hoven; copromotor was dr H.H. van den Bergh.

Personele veranderingen

Dr. Joyce Karreman, die reeds werkzaam was als aio bij de leerstoelgroep Taal & Communicatie van de Afdeling Communicatiewetenschap van de Faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Twente, is per 1 december bij deze leerstoelgroep benoemd tot junior universitair docent.

Congressen

Op donderdag 22 en vrijdag 23 februari 2001 vindt aan de Vrije Universiteit te Amsterdam het congres "Etmaal van de communicatiewetenschap" plaats. Het thema is: "Open netwerken; Gesloten communicatiecircuits". Onder deze noemer zal worden gereflecteerd op de verhouding tussen de mogelijkheden die de huidige communicatienetwerken bieden en de omgevingen waarbinnen ze worden gebruikt. Het congres is gericht op onderzoekers en studenten, en adviseurs en beleidsmakers. Papers dienen voor 1 december te worden aangemeld. Meer

informatie kan worden verkregen bij het congresbureau: M.J. Martens, Postbus 15051, 1001MB Amsterdam. Tel. 020-6278949, email: info@mjmartens.nl.

Van 5 tot 8 augustus 2001 wordt te Ittre, België, de MAD'01 4th International Workshop on Multidisciplinary Approaches to Discourse gehouden onder de titel 'Improving text: From text structure to text type'. Het is de bedoeling van de workshop om het thema 'tekstkwali-teit' interdisciplinair te benaderen. Daarom streven de organisatoren ernaar om onderzoekers samen te brengen uit disciplines als: toegepaste taalkunde, theoretische taalkunde, computerlinguïstiek, psycholinguïstiek, psychologie en aanverwante disciplines. Het thema 'tekstkwali-teit' wordt benaderd vanuit verschillende invalshoeken: de lezer, het tekstgenre, de teksteigenschappen, macro- en micro-structuur, medium etc. Het betreft een kleinschalige workshop (20 presentaties, voertaal Engels). Meer informatie: <http://www.exco.ucl.ac.be/ld/MAD/mad-presentation.htm>. De deadline voor abstracts is 15 januari 2001.

Op Zaterdag 18 november 2000 wordt aan de Universiteit Leiden de zevende Leidse Letterendag gehouden. De dag is georganiseerd door de Opleiding Nederlands en heeft als thema "Taalbeheersing en professionele communicatie". Aanvang 10.00 uur. Antoine

Braet (Opleiding Nederlands) zal het nieuwe overzichtsboek *Taalbeheersing als communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen* presenteren dat onder zijn redactie is geschreven. Sprekers zijn verder: Jaap de Jong (Opleiding Nederlands), Rinke Berkenbosch (Berkenbosch & Koetsenruijter, Tekst, training en advies) en Pauline Post (hoofd Language & Text Centre, PricewaterhouseCoopers). Een forum met professionals uit uiteenlopende communicatieberoepen, onder leiding

van Pauline Slot (taalbeheerser en literair auteur), zal met de zaal in discussie treden over heden en toekomst van de professionele communicatie en de rol die de academische opleiding neerlandistiek zou moeten vervullen ten behoeve van dit beroepsveld. Alle geïnteresseerden zijn op deze dag van harte welkom. Voor nadere informatie: Secretariaat Opleiding Nederlands (tel. 071-5272604, ma. t/m do. 9-12.00 uur) of Jaap de Jong (tel. 071 - 5272137, j.c.de.jong@let.leidenuniv.nl.).

Medewerkers aan dit nummer

- E. Elffers**, universitair docent Nederlandse Taalkunde UvA, Spuistraat 210, 1012 VT Amsterdam
- E. Feteris**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- B. Garssen**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- J.M. Gerlofs**, onderzoeker in opleiding leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- P. Houtlosser**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- J. Karreman**, assistent in opleiding leerstoelgroep Taal & Communicatie UT, Postbus 217, 7500 AE Enschede
- T. Koole**, universitair docent instituut Nederlands UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- X. Li**, Bessenvlinderstraat 7, 5641 EA Eindhoven
- H. Lammers**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- M.A. van Rees**, universitair hoofddocent leerstoelgroep Taalbeheersing, argumentatietheorie en retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- J. Renkema**, bijzonder hoogleraar Taalverzorging afdeling Tekstwetenschap KUB, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
- M.F. Steehouder**, hoogleraar leerstoelgroep Taal & Communicatie UT, Postbus 217, 7500 AE Enschede
- N. Ummelen**, universitair docent Bedrijfscommunicatie en Digitale Media, Faculteit der Letteren KUB, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
- P. van der Wijst**, lecteur Département de langues et littératures germaniques, Université de Liège, place Cockerill 3-5, Bât. A2, 4000 Liège, België

Tijdschrift voor Taalbeheersing
jaargang 22, nummer 3
oktober 2000

Inhoud

ARTIKELLEN

Tom Koole & Xiangling Li

Onderzoek naar interculturele communicatie: op zoek naar het culturele of het interculturele? 189

Henk Lammers

Het gebruik van we/wij in media-interviews 200

Michaël Steehouder & Joyce Karreman

De verwerking van stapsgewijze instructies 220

Jan Renkema

Tussen de regels. Over taalgebruik in bijsluiters, belastingsformulieren en bijbelvertalingen 240

BIBLIOGRAFIE

Eveline Feteris & Peter Houtlosser

Bibliografie Argumentatietheorie 1999 253

BOEKBEoordelingen

Per van der Weert

Xiangling Li. Chinese-Dutch business negotiations. Insights from an averse 268

Agnès van Rees

Hanneke Houtkoop & Tom Koole. Taal in actie. Hoe mensen communiceren met taal 272

SIGNALERINGEN 275

UIT DE TIJDSCHRIFTEN 280

NIEUWS UIT HET VAKGEBIED 283